

FATİH'İN TRABZON'U FETHİ ÖNCESİNDE OSMANLI-TRABZON-AKKOYUNLU İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Fatih Sultan Mehmet 18 Şubat 1451'de Osmanlı tahtına geçmiştir. Bu dönemin, imparatorluk ve dünya tarihi açısından büyük değişikliklerin de başlangıcı olduğu bilinen bir gerçektir.

Biz, bu çalışmamızda, çağ açan Osmanlı padişâhının, Karadeniz yöresindeki siyasî kuruluşlardan biri olan Trabzon-Rum imparatorluğu'nu Osmanlı hakimiyetine alma teşebbüsleri sırasında Anadolu ve Batı dünyasındaki siyasî ve askerî gelişmelerin tahlilini yapacağız. Fatih'in Anadolu'nun siyasî birliğini gerçekleştirme politikasının bir halkasını teşkil eden Karadeniz yöresinde uyguladığı ilhak teşebbüslerinin bir kesiti olan ve Anadolu Türklüğü için ta baştan beri bir tehlike teşkil eden Trabzon-Rum imparatorluğu'nun Osmanlı topraklarına katılması meselesi yeterince aydınlığa kavuşmamıştır. Bu sebeble araştırmamızda Trabzon'un fethi öncesi Osmanlı-Trabzon-Rum imparatorluğu-Akkoyunlu ilişkilerine dair kaynaklarımızda yer alan bilgileri bugüne kadar ele alınmamış biçimi ile sunmaya gayret ettik. Bunu yaparken de, bilinenleri tekrardan çok yeni kaynaklar ve belgeler ışığında tahlili bir metodla konuya açıklık getirmek istedik.

Burada, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, Fatih'e kadar geçen dönemde, Trabzon-Rum imparatorluğu'nun bölgedeki siyasî yaşamı hakkında kaynaklara göre bilgi vermenin yararlı olacağı inancındayız. Çünkü, bu gelişmeler açıklanmadan Osmanlı devletinin I. Bayezid'la başlayan fakat 1402 Ankara Savaşı'yla kesintiye uğrayan, Anadolu'nun siyasî birliğini sağlamaya yönelik politikası gerçek yanlarıyla gün ışığına çıkamaz.

Burada hemen şu noktayı da açıklamak gerekir ki, Fatih'in Trabzon-Rum imparatorluğu meselesini halletme teşebbüslerinin, sadece iki siyasî kuruluş arasında bir mesele olmadığı; konunun, Osmanlı-Akkoyunlu siyasî ve askerî ilişkileriyle içiçe bir bütünlük arzettiği bu çalışmamızda açıkça görülecektir. Nitekim aşağıda izah edilmeye çalışılacağı üzere, 1461

yılına kadar Trabzon-Rum imparatorluğu'nun Karadeniz bölgesindeki topraklarında tutunmasında en büyük payın Akkoyunlulara ait olduğu kaynaklardaki bilgilerden çıkan bir gerçektir. Çünkü, ta kuruluşundan itibaren Akkoyunlu hükümdarları, (Uzun Hasan dahil) çeşitli faktörlerin etkisi altında Trabzon'un fethine kadar, Trabzon-Rum imparatorlarına karşı takındıkları koruyucu tavırlarında hiçbir değişiklik yapmamışlardır.

IV. Haçlı kuvvetlerinin İstanbul'u 1204 yılında zaptından sonra, Trabzon'a sığınan Komnenos hânedanı mensuplarının kurduğu Trabzon-Rum imparatorluğu, bütün zaafına ve büyük toprak kayıplarına rağmen, Anadolu Selçukluları karşısında varlığını koruyabilmişti. Fallmerayer'in dediği gibi ¹ daima, Selçuklu ülkesi hududunda dolaşan her düşman ile birleşen bu küçük devlet, Hülâgü Yakın-Doğu'da görüldüğü zaman, hemen Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımak suretiyle istilâdan kurtulabilmiş, hattâ Celâleddin Harizmşah'ın hücumlarından da korunmuştu ².

Fakat XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın ilk yıllarında, Selçuklu devletinin tamamen yıkılıp az sonra Moğol-İlhanlı hâkimiyetinin de zayıflaması ile, Anadolu'nun siyasî çehresinin baştanbaşa değişmesi ve "Te-vâif-i Mülûk" devrinin açılması, Trabzon imparatorluğu'nun durumunda önemli bir değişiklik yapmıştır.

Gerçekten, Anadolu'nun diğer taraflarında olduğu gibi, Trabzon topraklarını çevreleyen bölgelerde de sivrilen birçok beyler maiyetlerindeki cengâver kuvvetlerle Trabzonlular için büyük bir tehlike arz etmeye başlamışlardı. Bazıları Anadolu Selçuklu devletinin ümerâsı, bazıları ise hareket serbestisine kavuşan ve kendilerine yurt arayan Türkmen boylarının liderleri olan bu beyler sık sık Trabzon topraklarına şiddetli akınlar yapmaya girişmişlerdi. Bunlar arasında bilhassa Akkoyunlu beyleri sivrilmişti ³. Da-

¹ J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*. München 1827, s. 93.

² Fallmerayer, s. 118 v.d.; W. Miller, *Trebizond. The last Greek Empire*. London 1926, s. 26, 31 v.d.; Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220-1350*. Leipzig 1939, s. 65. Ayrıca bk. Anthony A.M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*. London 1980.

³ Selçukluların yıkılışından sonra, Anadolunun tamamen Türkleşmesini ve fethin tamamlanmasını inceleyen müellifler, bu arada Paul Wittek (Bk. *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*. Fahriye Arık terc. İst. 1947, s. 43 v.d.) Trabzon hududunu -Gazi Çelebi'nin faaliyeti müstesna- tamamen ihmal etmişlerdir. Paul Wittek'in müdafaa ettiği "Gazâ an'anesi" ni bu bölgede temsil eden muhtelif Türkmen beyleri ve Selçuklu ümerâsı hakkında şimdiye kadar yazılanlar için bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*. Ankara 1937, s. 67; Kâzım Dilcimen, *Canik beyleri: Hacı Emir ve evlâtları, Taceddin ve evlâtları, Altınbaş evlâtları, Taşan oğulları*. Samsun 1940, 61 s.; Mevlûd Oğuz, *Taceddin oğulları*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi, VI, 1948, s. 469-487; Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*. Bruxelles 1969, s. 91 v.d. Anthony A.M. Bryer, *Greeks and Türkmens: The Pontic exception*. Variorum

ha XIII. yüzyılın ilk yarısında Erzurum havalisine kadar çıktıkları anlaşılan⁴ ve Trabzon-Grek kaynaklarında “Âmid Türkleri” “Âmidliler” diye adlandırılan⁵ Akkoyunlular, bilindiğine göre, evvela 1341 yılı Ocak ayında Trabzon tapraklarına büyük bir akın yapmışlar⁶, aynı yıl içinde bir defa daha başkenti tehdit etmişlerdi⁷. 1343 yılında diğer bir akın, Trabzonluları yeniden korku içinde bırakmıştı⁸.

Bu akınları hangi Akkoyunlu beyinin idare ettiği bilinmemektedir. Fakat çok geçmeden, 1348 yılında yapılan büyük akın dolayısıyla çağdaş Trabzon-Rum tarihçisi Panaretos⁹, açık olarak -Karayülük Osman Bey’in dedesi- Tur Ali Bey’in adını vermektedir¹⁰.

Savaş gücü olmayan bir orduya sahip olan ve iç gailerden de baş kaldıramayan¹¹ İmparator III. Aleksios, Tur Ali Bey’in, toprak, can ve mal kaybına sebep olan akınlarına karşı hemen hemen esaslı hiçbir mukabelede bulunamamış, fakat sonradan Trabzon için yegâne kurtuluş çaresi olarak kabul edilen bir önleme başvurmuştu: Bu önlem, kendi kız kardeşi güzel prenses Maria’yı Tur Ali Bey’in oğlu Kutlu Bey ile evlen-

---

reprints London 1980, V. kısım, s. 113-149. Bu konuda en geniş ve yeni bilgiler bu kısımda verilmektedir. Buradan aldığımız, harita, Gazi beylikleri ve Akkoyunlularla akrabalıklarına dair soy kütüğü ve Panaretos’un bununla ilgili kısımların İng. tercümesini makalemizin ekler kısmına almayı yararlı gördük.

⁴ 1332-1334 yılları arasında Anadolu’da bulunan İbn Battuta’nın Erzurum havalisinde birbiriyle mücadele ettiğinden bahsettiği iki Türkmen kabilesi (Seyahat-nâme. Şerif Paşa terc. I, İst. 1335, s. 328), M.H. Yınanç’ın ileri sürdüğü gibi (İA I, s. 253), şüphesiz Akkoyunlularla Karakoyunlulardır (Krş. F. Sümer, İA VI, s. 294).

⁵ Panaretos vekayi-nâmesi: Chronique de Trébizonde. Composé en grec par Michel Panarete, publiée pour la première fois, d’après un manuscrit de Venise, par M. Tafel, à la suite des opuscules d’Eustathe, en 1829 et traduite en français par M. Brosset Jeune. Histoire du Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle éd. par M. de Saint-Martin et continuée par M. Brosset Jne. XX, 1836, s. 189. v.d. Bu kaynağın kullandığımız Fransızca tercümesini çalışmamızın ekler kısmına bütünü ile aldık.

⁶ Bu akın hakkında, 20 Kasım 1344’te Venedik senatosunda okunan bir raporda açıklamalar yapılmaktadır. Bk. W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge. Ed. fr. publ. par Furcy Raynaud. II, Leipzig 1923, s. 103.

⁷ Panaretos vekayi-nâmesi, Brosset terc., s. 485.

⁸ Panaretos, s. 487.

⁹ 1204-1426 yılları arasında geçen vekayii anlatan bu müellif ve eseri hakkında bk. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942, s. 265.

¹⁰ Panaretos, s. 488-89. Ayrıca bk. İstanbul Fethinden önce yazılmış tarihi takvimler. Yay: Osman Turan. Ankara 1954, s. 80-81.

¹¹ Bk. Fallmerayer, s. 111 v.d., Emile Janssens, s. 106 v.d.

dirmesi ve iki taraf arasında kurduğu akrabalık bağları sayesinde dostluk tesis etmek idi ¹².

Nitekim 1352 yılının Ağustos'unda Prenses Maria, Kutlu Bey ile evlenmek üzere Trabzon'dan ayrılacaktır ¹³. Kutlu Bey'in karısı olduktan sonra Despina Hatun diye anılan bu prensesin ¹⁴, Akkoyunlu-Trabzon münasebetlerinin dostane bir şekil almasında büyük bir rol oynadığı anlaşılıyor. Evlenme tarihinden sonra Akkoyunlu akınlarının tamamen durması, iki taraf arasındaki ziyaretler, nihayet Kutlu Bey'in 1365'te Trabzon'a gelişi ¹⁵ bunu açıkça göstermektedir.

Ebû Bekr Tahrâni, Fahreddin Kutlu Bey'in, Trabzon imparatorluğu topraklarına saldırıya geçen Türkmen Duharlı oymağı liderinin yenilmesi üzerine "gayret-i diniye sâikası ile" Trabzon'a yürüdüğünü, imparatoru yenerek Trabzon havalisini yağma ettiğini, ayrıca imparatorun kızı "Tesbine" (Despina)'yi ¹⁶ esir aldığını yazmaktadır ¹⁷. Böylece Trabzon-Rum tarihçisi Panaretos'un Prenses Maria ile Kutlu Bey'in evlenmeleri konusunda yaptığı açıklamayı biraz değişik bir ifadeyle, yani prensesin esir alındığını söylemek suretiyle doğrulamaktadır.

İşte bu evlenme ile Trabzon-Rum hânedanı ile Akkoyunlular arasındaki gelecekteki dostluğun temeli atılmış oluyordu. Bu dostluğun

¹² Panaretos'ta: S.p. Lambros neşri, 1907, s. 278, 281, 284, 286; bk. Gy. Moravcsik, II, s. 161. Kara Yülük Osman Bey'in babası olan bu zât, Ebû Bekr Tahrâni tarafından Fahreddin ünvanıyla anılmaktadır. Mezarı, Bayburt'da Sınur köyündedir. Kitabesi için Bk. Ali Kemali, Erzincan tarihi. İst. 1932, s. 245; Abdürrahim Şerif Beygu, Erzurum tarihi, anıtları, kitabeleri. İst. 1936, s. 255-6. Tur Ali Bey'in de Erzincan içinde medfun olduğu rivayet edilir. Bk. Erzurum tarihi, s. 250.

Trabzon imparatorları, yalnız Akkoyunlulara değil, diğer Türk beylerine karşı da aynı tedbire başvurmuşlardı. Bu arada Bayram Beyoğlu Hacı Emîr, I. Basilius'un kızı Theodora, Emîr Taceddin, III. Aleksios'un kızı Eudokia ile Erzincan emiri Tahirten (Mutahharten de diğer bir prensesle evlendirilmişti (Bk. Panaretos; s. 491, 495, 505; Krş. Fallmerayer, s. 124 v.d.; Gy. Moravcsik, II, s. 254, 257). Ayrıca bk. yukarıda not 3.

¹³ Panaretos, s. 491; krş. Fallmerayer, s. 123-4; Emile Janssens, s. 114.

¹⁴ Panaretos'ta (Despoinakhat): Sp. Lambros neşri, s. 281, 285; Brosset terc. s. 495; Gy. Moravcsik, II, s. 111. "khat" hiç şüphesiz "hatun" dan bozulmadır. Despina ad ve ünvanı için bk. Fr. Babinger, Ein Brief Mehmed's II. für des Kloster Hagia Sophia in Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459). Byzantinische Zeitschrift (1951), s. 11 v.d. Bu evlenme ve Akkoyunlu-Trabzon ilişkilerinin başlangıç dönemi hk. ayrıca bk. Miller, s. 48 v.d.; M.H. Yinanç, Akkoyunlular İA; Emile Janssens, s. 116-117.

¹⁵ Panaretos, s. 498. Ayrıca bk. Bryer, Greeks and Türkmens, s. 135.

¹⁶ Hiç şüphesiz Despina'nın diğer bir yazılış şekli.

¹⁷ Ebû Bekr Tahrâni, Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye. Lugal-Sümer nşr. Ankara 1962, I, s. 12-13; krş. M.H. Yinanç, İA.

Kutlu Bey'in oğlu Kara-Yülük Osman Bey zamanında bir belirtisini görüyoruz:

Osman Bey, 1420 yılından sonra Tahirten (Mutahharten) in torunu Yâr Ali Bey'in elinde bulunan Erzincan'ı kuşatırken IV. Aleksios da Akkoyunlu kuvvetlerine katılmış ve kalenin fethini kolaylaştırmak için "man-cınık, arrade ve kara-buğra" gibi silâhlar getirmiştir¹⁸.

Bu arada, Osman Bey'in IV. Aleksios'un bir kızı ile evlendiği Bizans tarihçisi Dukas tarafından yazılmaktadır¹⁹. Oğlu Ali Bey'in karısı (Uzun Hasan'ın annesi) Sâre Hatun'un da bir Komnenos prensesi olduğu söylenirse de²⁰ doğru değildir. Onun babasının Pîr Ali olduğu bilinmektedir²¹.

İşte Uzun Hasan devrine gelinceye kadar böyle dostane bir gelişme gösteren Trabzon-Rum imparatorluğu-Akkoyunlu münasebetleri, bu hükümdarın günden güne kuvvetlenmeye başladığı sıralarda büsbütün sıklaşmış, hattâ Uzun Hasan, Komnenos hânedanının koruyucusu durumuna geçmiştir. Hiç şüphe yok ki, buna Osmanlı tehlikesi ve Fatih'in Trabzon-Rum imparatorluğuna karşı güttüğü politika sebep olmuştur.

II. Sultan Murat'ın Rumeli'deki devamlı meşguliyeti, bütün zaafına rağmen Trabzon'a varlığını korumak imkânını vermişti. Bununla beraber IV. Alexios'un oğlu İmparator Kalo-İoannes (1429-1458), II. Murat ölünceye kadar, daima korku içinde yaşamış, II. Sultan Mehmet tahta geçince âdeta sevinmişti.

İmparator, bu sıralarda Trabzon'da bulunan meşhur Bizans tarihçisi Phrantzes'e II. Murat'ın vefatını ve genç şehzâde Mehmet'in tahta çıktığını söylemiş, yeni hükümdarın kendisine dostluk teminatı verdiğinden duyduğu memnuniyeti belirtmişti. Phrantzes ise, II. Mehmet'in büyük bir Hıristiyan düşmanı olduğunu, Rumların devletine ve Doğudaki hâkimiyetlerine bir son vermek istediğini, Bizans'ın zaafi dolayısıyla yakında emellerini gerçekleştireceğini izah etmişti. Kalo İoannes, kendisine mütevek-

¹⁸ Ebû Bekr Tahrâni, I, s. 91-92. Mutahharten hk. bk. Yaşar Yücel, Mutahharten ve Erzincan Emirliği. Ankara 1982.

Bu malûmat, hiç şüphesiz Ebû Bekr Tahrâni'den naklen Hasan Rumlu'da da bulunmaktadır (Ahsenü't-tevârih, Nûr-ı Osmaniye Ktp. Nr. 3317, vrk. 30a). Krş. W.Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. T. Bıyıklıoğlu terc. Ankara 1948, s. 28.

¹⁹ Krş. Hammer, GOR II, s. 113; W. Hinz, Uzun Hasan, s. 28.

²⁰ Bk. Hammer, GOR II, s. 113.

²¹ Bk. İbn Tagrı-berdi, Havâdis, Edited by William Popper. A.H. Berkeley-California 1932, s. 513. Bu kaydı ilk defa W. Hinz görmüştür. (Uzun Hasan, s. 28, not 2) Sâre Hatun'un Komnenoslardan olamayacağı hk. ayrıca bk. V. Minorsky, La Perse au XV siècle, s. 19.

kilâne cevap vermiş, “Allahın büyük olduğunu ve II. Mehmet’in kötü niyetlerini iyiye çevireceğini” söylemişti²².

Olaylar, Fallmerayer’in de belirttiği gibi Phrantzes’in haklı olduğunu gösterdi. II. Sultan Mehmet, İstanbul’u fethettikten az sonra Trabzon’a karşı politikasını değiştirdi. Çünkü Palailogos hânedanının hâkimiyeti son bulduktan sonra, Komnenos’lular Bizans’ın mümessili ve Rumların meşrû hâmisi durumuna geçmiş oluyorlardı. Nitekim İstanbul’un fethinden sonra birçok Bizans ricali Trabzon’a sığınmayı uygun bulmuşlardı. Bu durumun bile Fatih’i harekete geçirmeye yeteceği, ayrıca devletini sağlam temellere dayatmak için Anadolu hegemonyasını ele geçirmeyi düşünen hükümdarın er geç Komnenos hâkimiyetine de son vereceği muhakkaktı.

Bu arada beklenmedik bir olay, Trabzon’un durumunu büsbütün güçleştirmişti:

Rafizî Türkmenleri etrafına toplamış olan Şeyh Cüneyd, 1456 yılı baharında Trabzon imparatorluğu topraklarına girmiş, Akça-kale’yi almış, karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğrattıktan sonra Trabzon surlarına dayanmıştı²³. Fakat şehre yaptığı hücumlar bir netice vermemiş, az sonra geri çekilmek zorunda kalmıştı. Tam bu sırada, Rum Beylerbeyi Hızır Bey’in Osmanlı kuvvetleriyle Trabzon’a doğru akına çıkması her halde bir tesadüf olmasa gerektir. Çünkü Osmanlı kaynakları bu akının, Cüneyd’i Komnenoslulara ait bölgeden çıkarmak için yapıldığını yazarlar²⁴.

Bu akın neticesinde, Kalo İoannes, senede 2.000 altın haraç vermeyi kabul ederek Osmanlı yüksek hâkimiyetini tanımıştı. Aynı yıl içinde Sırbistan’da meşgul olan Fatih Sultan Mehmet, başkentine döndükten sonra, İmparatorun kardeşi David İstanbul’a gitmiş, bu defa haraç 3.000 altına çıkarılmıştı²⁵. Şeyh Cüneyd hadisesi ile Osmanlıları yakınında görme-

²² Georgios Phrantzes, *Chronicon*. I. Bekker nşr. Bonnæ 1838, s. 43, ayrıca krş. Fallmerayer, s. 254.

²³ Şeyh Cüneyd’in bu hücumu hakkında Bizans tarihçisi Laonicus Chalcocondyles’te (Paris 1866) bulunan geniş tafsilât Fallmerayer (s. 252), W. Miller (Trebizond, the last Greek Empire. London 1926, s. 85-84) ve W. Hinz (Uzun Hasan, s. 20-21) tarafından incelenmiştir.

²⁴ Aşık Paşa-zâde, s. 266-7: “(Cüneyd) andan Trabzon’a yürüdü, Trabzon beği dahî leşker cem’idüb karşı gönderdi. Trabzon leşkeriyle uğraş ettiler, Trabzon leşkerin kırdılar, Trabzon’un vilâyetini harab ettiler. Rûm beğlerbeğisi Hızır Ağa dahî cem’ettiği askerle Cüneyd’in üzerine vardı. Cüneyd işidüb kaçtı, Uzun Hasan’a gitti”.

²⁵ L. Chalcocondyles’ten naklen Fallmerayer, s. 255; Hammer, GOR II, s. 57; W. Hinz, Uzun Hasan, s. 22; Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer*. Münich 1953, s. 201; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. Ankara 1982, II, s. 52; S. Tansel, *Fatih S. Mehmed*. Ankara 1953, s. 262. Louis Bréhier, *hadiseyi -yanlış olarak- 1454 tarihinde gösteriyor* (Le Monde byzantin. Vie et mort de Byzance. Paris 1947, s. 528).

sinden sonra Kalo İoannes hânedan ve devletinin geleceğinin tehlikeye düştüğünü iyice anlamış, içinde bulunduğu kötü durumu düzeltmek için Anadolu içinden ve dışından müttefikler aramaya başlamıştı.

Bu sıralarda Anadolu'da Trabzon gibi, her an Osmanlı fütuhatına hedef olması muhtemel görünen Candar-Oğulları beyliği, hattâ Karaman devleti Fatih'e karşı Kalo İoannes'le beraber aynı safta yer alabilirdi. O tarihe kadar cereyan eden olaylar, bilhassa Karaman-oğlu İbrahim Bey'in Hıristiyan devletleriyle işbirliği yapması, Kalo İoannes'in de bu devletçiklere ümidle başvurmasını mümkün kılabilirdi.

Fakat gerek Candar ve gerekse Karaman-oğullarının kuvvetleri sınırlı idi. Kalo İoannes'e taze ve büyük kuvvetlere sahip bir müttefik lâzımdı. Bu müttefik, ancak, Anadolu'nun doğusunda sür'atli hamlelerle hâkimiyetini genişleten ve bir gün Anadolu hegemonyası üzerinde söz sahibi olmayı düşünen Uzun Hasan olabilirdi. Bunu iyi değerlendiren Kalo İoannes, hemen Diyarbakır'a elçiler göndermiş ve Uzun Hasan'ı kendi tarafına kazanmak istemişti.

Uzun Hasan'ın da Trabzon ile işbirliği yapmasında menfaati vardı. Hiç şüphe yok ki, Uzun Hasan devletini büyültürken güney ve doğu hudutlarını emniyet altına alan bu hükümdarın, kuzey Anadolu ile de alâ-kadar olması tabii idi²⁶.

Burada, nüfuz altına alınması kolay, zayıf bir devletin bulunması ve Osmanlıların kendinden önce harekete geçmeleri ihtimali, şüphesiz Uzun Hasan'ı düşündürüyordu. Bu durumda, onun kolaylıkla nüfuzu altına alabileceği bir müttefik kazanması, böylece ülkesinin kuzey tarafını emniyet altına alması, menfaatlerine uygun düşüyordu.

İşte bu karşılıklı menfaatler sebebiyle iki hükümdar kolayca Osmanlılara karşı anlaşmış, Kalo İoannes bu anlaşmayı büsbütün kuvvetlendir-

²⁶ İbrahim Bey, bunun yeni bir örneğini 12 Şubat 1453 tarihinde Venediklilerle yaptığı muahede ile göstermişti. Görünüşte ticarî mahiyette olan bu muahede'yle birlikte İbrahim Bey'in göndermiş olduğu mektub "müşterek düşmana" yani Osmanlılara karşı birlikte hareketten bahsediyordu. Bk. S. Romanin, *Storia documentata di Venezia, IV (Venezia 1913)*, s. 523-525; krş. Heyd, II, s. 356-357. Candar-oğulları hk. bk. Yaşar Yücel, XIII - XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu tarihi: Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri. Ankara 1980.

1460 Eylülünde Viyana'da Alman Reichstag'ı toplandığı ve Fatih aleyhinde haçlı seferi teşebbüslerinden söz açıldığı sırada, Doğulu müttefiklerden biri olarak Karaman-oğullarından bahsedilmişti. Bk. N. Iorga, *GOR II*, s. 96. Tam bu sıralarda cereyan eden bir hâdise de, onun er geç bu bölgenin hâkimiyeti mevzuunda Fâtiş Sultan Mehmed ile karşılaşacağını göstermişti: 1458 yılı yazında Gürcistan seferinden dönen Uzun Hasan'ın kuvvetleri Kemah ve Şarki-Karahisar'ı kuşatırken, Fatih Sultan Mehmed her iki kaleye yardım yapmış ve müdafaaya teşvik etmişti. Bu müdahale Uzun Hasan'ı korkutmuştu. Bk. M.H. Yinanç IA.

mek için, Uzun Hasan'ın talebine boyun eğerek Kızı Katherina'yı Akkoyunlu hükümdarına vermeyi kabul etmişti. Halbuki o, bu genç ve güzel prensesi İstanbul'a göndermek istiyordu. Uzun Hasan da "çeyiz olarak Kapadokia'yı koparıktan", yani vaktiyle Trabzon'a bağlı olan topraklar üzerinde, Komnenos hânedanının bütün hukukunu devr aldıktan sonra her türlü yardımı yapacağına söz vermişti²⁷.

Bu arada Kalo İoannes, kızını Diyarbakır sarayına göndermeden ölmüş (1458), taht o sırada dört yaşında bulunan oğlu V. Aleksios'a kalmıştı.

Fakat Kalo İoannes'in kardeşi David, Osmanlı tehlikesi karşısında bu küçük çocuğun bir şey yapamayacağı bahanesiyle devletin başına geçmişti.

Böylece yaklaşan Osmanlı tehlikesine karşı Trabzon-Akkoyunlu ittifakının gerçekleşmesinden az sonra yeni imparator David'in bununla da yetinmeyip daha geniş ölçüde ittifak teşebbüslerine giriştiği, Osmanlı istilâsından korkan bütün Doğu hükümdarları ile anlaştığı, hattâ bunlarla beraber Osmanlılara karşı yapılacak mücadelenin lideri durumuna geçtiği ileri sürülür²⁸. Bu hususta, David'in Burgondia dükası Philippe'e yazdığı 22 Nisan 1459 tarihli mektup delil olarak gösterilir.

Ancak çok bozuk kopyaları ele geçmiş olan bu mektupta²⁹ David, Osmanlılara karşı çarpışmaya hazır olan müttefiklerini saymakta ve çıkarabilecekleri kuvvetleri bildirmektedir.

Bunların başında "Rex Persarum" (Pers kralı) diye anılan "Georgius" gelmektedir. Fallmerayer³⁰ den beri muhtelif tarihçiler 60.000 kişilik bir kuvvet çıkarabileceği bildirilen bu "Georgius"u, İmereti kralı olarak kabul etmişlerdir. Fakat bu sırada İmereti kralının II. Bagrati olduğu kat'i bir şekilde bilindiğine göre³¹ "Georgius" ile Khartli kralı VIII. Giorgi'nin kast edildiği anlaşılıyor³². Sonra 20.000 kişilik ordusu ile "Dux Geor-

²⁷ Anlaşma hk. bk. Fallmerayer, s. 261; W. Hinz, Uzun Hasan, s. 29.

²⁸ Msl. Falmerayer, s. 262 v.d.; W. Hinz, Uzun Hasan, s. 30 v.d.; Fr. Babinger, Mehmed der Eroberer, s. 198 v.d.

²⁹ Aneas Sylvius (II. Pius)'un muhtelif eserlerinde ve L. Waddingus'ta (Annales Minorum seu Trium Ordinum a. s. Francisco Institorum. XIII, Roma 1735, s. 153) yer alan bu mektup Fallmerayer (s. 264 v.d.) ve Emile Janssens. (s. 147-149) tarafından da iktibas edilmiştir. Biz de eklere mektubun metnini aldık.

³⁰ s. 266.

³¹ Brosset, Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, traduite du géorgien. II, 1 (St. Petersburg 1849-1858), s. 12, 49; ayrıca bk. W. Hinz, Uzun Hasan, s. 119-120.

³² Bu kral hakkında bk. W. Hinz, Uzun Hasan, s. 120.

gianae” Gorgora (şüphesiz Samçe Atabeği II. Kvarkvare)³³, 30.000 kişilik ordusu ile “Rex Mirigreliae (Mingreliae)”, yani Mingreliae kralı Dadian Liparit’i zikredilmektedir.

Bunlardan sonra, mektubun başında özel bir şekilde sözkonusu edilen Hasan Bey’in (Assembech, qui filius fuit Carailuch) de 50.000 kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini bildiriyor; ayrıca Karaman ve Sinop hâkimlerinin de Fatih Sultan Mehmet’e karşı yapılacak savaşa katılacakları yazılıyor.

Bütün bu hükümdarların -genellikle kabul edildiği gibi- David’in teşebbüsü ile birleştiği ve Osmanlılara karşı ortak mücadeleye hazırlandığı doğru görünmemektedir. Çünkü söz konusu olan mektupta sadece 20.000 kişilik bir kuvvet ile 30 gemi çıkarılabileceğini bildiren David’in bu rakamlar hakikat olarak kabul edilse bile, yine müttefiklerine nazaran çok zayıf bir durumda bulunduğu muhakkaktır. Ancak Trabzon’u çevreleyen küçük bir toprak parçasına sahip olan ve uzun yıllardan beri hiçbir savaş kudreti göstermeyen bir devletçiğin, imparatorluk unvanını taşımasına rağmen, kendisine her bakımdan üstün olan devletleri Fatih Sultan Mehmet’e karşı sevk ve idaresi altında toplayabilmesi için makul hiçbir sebep yoktur. O halde bu mektup ne gibi bir tarihî vakıayı ifade etmektedir? Bu soruya kat’î olarak cevap vermek zordur. Bununla beraber şu ihtimal üzerinde durulabilir:

Mektupta belirtilen Karaman-oğulları ile Candar-oğulları’nın da her an Osmanlı istilâsından korktukları ve bu istilâyı durdurmak için kendilerine Anadolu içinden ve dışından müttefik aradıkları yukarıda belirtilmişti.

Bu Türk beyleri Uzun Hasan vasıtasıyla Trabzon-Rum imparatorluğu ile temasa geçmiş ve David’in bayrağı altında toplanmayı değil, tıpkı Uzun Hasan gibi, Batılı, kudretli müttefikler kazanmak hususunda, Komnenos hânedanı azâlarının Hıristiyan âleminde göreceği alâkadan faydalanmayı düşünmüş olabilirler.

Mektupta ayrı ayrı adları zikredilen Gürcü prenslerinin ise, hiç şüphesiz Trabzon’un muhtemel istilâsından sonra karşılaşılabilecekleri tehlikeyi³⁴ gözönüne alarak hem geopolitik şartlar, hem de dinî yakınlık sebebiyle David ile işbirliğine karar vermiş olmaları muhtemeldir.

Bu hususta, 1458 yılında Gürcistan’a şiddetli bir akın yapan Uzun Hasan ve dolayısıyla mahmîsi ile iyi geçinmek endişesi de etkili olmuş sayılabilir.

³³ Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, s. 197.

³⁴ Nitekim Fatih Sultan Mehmed, H. 884 yılında Gürcistan’a bir akın yaptırmıştı. Bu husustaki çok mühim kayıt, Tevkîî Mehmed Paşa’nın eserinde bulunmaktadır. Bk. M. Halil Yımanç, *Millî tarihimize dâir eski bir vesika*. TTEM, 14. sene (1340), s. 153-154.

Bu arada, oldukça mübalâğa edilmekle beraber, hayalperest Minorit râhibi Bologna'lı Ludovico'nun faaliyetinin de hayli önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Papa V. Nikolaus ve III. Calixtus tarafından doğu ülkelerine bu arada İran ve Gürcistan'a gönderilen Ludovico, Roma'da Fatih'e karşı Haçlı seferleri tertibi için uğraşıldığı bir sırada doğuyu çok iyi tanıyan mühim bir şahsiyet olarak hürmet ve itibar görüyordu. II. Pius da papalığa seçilişinden (Ağustos 1458) az sonra, onu yine doğuya gönderdi³⁵. Papa'dan 4 Ekim 1458 tarihli "Creditiv" alarak yola çıkan Ludovico, anlaşıldığına göre, Trabzon, Gürcistan, Karaman ve Uzun Hasan'ı ziyaret etmiş, bilhassa Gürcistan'da faaliyette bulunmuş ve hazırlanacak bir Haçlı seferi için Doğulu müttetikler aramıştı³⁶.

Onun 1460 yılında, David'in Burgondia Düku Philippe'e yazdığı mektupta adı geçen kralların elçileri ile beraber, Roma'ya gelmesi bu faaliyetinin semeresiz kalmadığını göstermektedir. Bilhassa Gürcistan'da büyük bir itibar ve hürmet kazanan Ludovico'nun, hem bu ülkenin hükümdarları hem de David ve dolayısıyla müttetiki Uzun Hasan ile Batı arasında teması sağladığı görülüyor³⁷.

Sonuç olarak denebilir ki, David, Fatih'e karşı büyük bir "Doğu devletleri ittifakı"nın kurucusu ve lideri olmamış, sadece Ludovico'nun faaliyetine yardımcı durumuna geçerek, Osmanlılardan korkan Müslüman-Türk hükümdarları ile Hıristiyanlar arasında aracı rolü oynamıştır.

İşte böylece ilk defa Fatih'in iktidara gelişinden sonra Trabzon, Uzun Hasan'ı da yanına alarak Osmanlı tehlikesine karşı Batı-Hıristiyan dünyası ile temasa geçmiştir. Filhakika Ludovico ile beraber 1460 yılında Roma'ya gelen doğu elçileri arasında³⁸ Uzun Hasan'ın da Mahumet (şüphesiz Mehmet) adını taşıyan bu elçinin bulunduğu görülmektedir. Ludovico'nun rehberliği altında, Tuna üzerinden geçerek Macaristan yolu ile evvelâ Venedik'e gelen elçiler burada çok iyi karşılandılar. Hemen yollarına devam ederek Roma'ya vardılar.

³⁵ Bu hususta yapılan teşebbüslerin güzel bir özeti için bk. N. Iorga, GOR II, s. 95-97; ayrıca geniş tafsilât için bk. Rigomera Eysser, Papat Pius II. und der Kreuzzug gegen die Türken. Mélanges d'Histoire Générale. II (Cbij 1957), s. 1-135.

³⁶ Ludovico'nun hayatı ve faaliyeti hakkında verdiğimiz açıklama, W. Hinz tarafından faydalanılmayan şu araştırmaya dayanmaktadır: Moriz Landwehrr. Pragenau, Ludwig von Bologna, Patriarch von Antiochien. Mittheilungen des Instituta für Oesterreichische Geschichtsforschung. XXII (Innsbruck, 1901) s. 288-296. Ayrıca bk. Anthony A.M. Bryer, Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461. Variorum. London 1980, s. 178-195.

³⁷ v. Pragenau, Ludwig von Bologna, s. 290-291.

³⁸ Bu elçilerin adları II. Pius'un Burgondiya dukası Philippe'e yazmış olduğu mektupta zikredilmektedir (Bk. Waddingus, Annales Minorum, XIII, s. 155; listenin tahlili için krş. v. Pragenau, s. 291).

Papa'nın huzuruna çıkan bu elçiler³⁹, şüphesiz kolaylıkla yardım elde edebilmek için temsil ettikleri hükûmdarlar adına ölçüsüz vaatlerde bulundular: Hıristiyanlar bir Haçlı ordusu kurarak Batıdan Osmanlılara karşı taaruza geçtikleri takdirde 100.000 kişilik bir kuvvetle yardıma hazır olduklarını bildirdiler. Pius, elçilere, harp ve ittifak plânlarının gerçekleşmesi için Burgondia Dükü Philippe'e başvurmalarını tavsiye etti⁴⁰. Şahsen de kolaylık göstereceğini ve para yardımında bulunacağını bildirdi.

Ayrıca kendileri için Philippe'e bir tavsiye mektubu yazdı⁴¹. Ludovico'ya da elçilerle beraber Avrupa halkını kral ve prenslerini, üniversiteleri Haçlı seferine teşvik edebilmesi için yeni bir "Creditiv" verdi. Ludovico ve elçiler meşhur Kardinal Bessarion⁴² ile birlikte hemen yola çıktılar. 1461 yılı Mayıs'da Brüksel'de Philippe'in huzuruna çıktılar. Trabzon elçisi, İmparator David'in Philippe'e yazdığı 22 Nisan 1459 tarihli mektubu sundu.

David bu mektubunda kendisi ile müttefiklerinin çıkarabileceği kuvvetten-Fallmerayer'in gösterdiği gibi- mübalâğa ile bahsediyor, Osmanlılara karşı sefer açıldığı takdirde derhal Doğudan da harekete geçilebileceğini bildiriyordu.

Elçiler, tahta cülusundan (Temmuz 1461) az sonra Fransa kralı XI. Louis'yi de ziyaret ettiler. Fakat burada da pek fazla bir şey elde edemediler; sadece oldukça büyük miktarda para yardımı sağladılar. Az sonra yine Roma'ya uğrayarak yurtlarına döndüler⁴³.

Fakat bu sırada iş iştin geçmiş ve David'in teşebbüsü filî hiçbir sonuç vermeden, Fatih Sultan Mehmet, Uzun Hasan'ın müdahalesini bertaraf ederek çöktan Trabzon'a sahip olmuştu (15 Ağustos 1461)⁴⁴.

³⁹ Bk. Ludwig Freiherr von Pastor, *Geschichte der Päpate im Zeitalter der Renaissance*. II (Freiburg 1928), s. 223.

⁴⁰ Philippe'in Osmanlılara karşı güttüğü düşmanca politika için bk. T.G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*. Paris 1914, s. 39-45.

⁴¹ Bu mektubun metni de eklerde verilmektedir. Mektup ayrıca Emile Janssens (s. 149-150) tarafında da kitabına alınmıştır.

⁴² Bu Trabzonlu humanist için bk. H. Vast, *Le Cardinal Bessarion. Etude sur la chrétiente et la renaissance vers le milieu du XVe siècle* Paris 1878; E. Candal, *Bessarion Nicaenus'in Concilio Fiorentino*. *Orientalia Christoana VI* (1940), s. 417-466.

⁴³ v. Pragenau, s. 292.

⁴⁴ Fatih'in bu ittifak teşebbüsünden haberdar olup olmadığını bilemiyoruz. Yalnız Kritovulos'un David'in, hem Uzun Hasan hem de Gürcüler hükûmdarı ile birleştiğini, bunun üzerine haraç göndermekten vazgeçtiğini söylemesi dikkat çekicidir (*Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni*. Karolidi terc. İst. 1328, s. 146).

Yukarıda görüldüğü üzere ağabeyisi Kalo İoannes'in siyasetine sâdik kalan David, Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre⁴⁵, ilk iş olarak yeğeni Katherina'yı Diyarbakır'a göndermişti. Büyük bir merasimle karşılanan Prenses, Despina Hatun adını alarak, Uzun Hasan'la evlendikten sonra da dinini muhafaza etmiş, kısa zamanda Diyarbakır sarayında büyük bir nüfuz kazanmıştı⁴⁶.

Yine Bizans kaynaklarına göre⁴⁷ David, bu evlenme merasiminden sonra Uzun Hasan'a bir elçi göndermiş ve Osmanlılara ödenen haracın kaldırılması için Fatih Sultan Mehmet nezdinde teşebbüse geçmesini rica etmişti. Bunun üzerine, Uzun Hasan hemen İstanbul'a bir sefaret heyeti göndermişti (1459 yılında)⁴⁸. Fatih'in huzuruna çıkan bu heyet David'ten haraç alınmamasını dilemiş, üstelik Timur'un ölümünden sonra Akkoyunlu sarayına gönderilmeyen eğer takımı, halı, seccade ve sarık gibi hediyelerin⁴⁹ toptan verilmesini, ayrıca Despina Hatun'un çeyizi olan Kapadokia bölgesinde hiçbir hak iddiasında bulunulmamasını istemişti.

Bu talepleri hayret ve hiddetle karşılayan Fatih Sultan Mehmet "Haydi siz rahatça gidiniz, gelecek sene ben kendim gelir, borcumu öderim" cevabını vermişti⁵⁰.

Osmanlı kaynakları Bizans tarihçilerinin anlattığı bu olaylardan hiç bahsetmemektedirler. Yalnız Münecimbaşı, ilk Gürcistan seferi bahsinde olduğu gibi büyük bir kronolojik hataya düşerek H.871 vekayii arasında Uzun Hasan'ın "Birader-zâdesi Murad Bey'i elçilikle Hakan-ı Rûm Ebu'l-

⁴⁵ Dukas, *Historia*. Bekker neşri. Bonnae 1834, s. 339 ve L. Chalcocondyles'den naklen, Hammer, *GOR II*, s. 54; N. Iorga, *GOR II*, s. 98-99.

⁴⁶ 1507 yılında Diyarbakır'da bulunmuş olan bir Venedikli tâcir, yazdığı seyahatnâmenin 9. bölümünü bu kadına tahsis etmiş ve onun hakkında topladığı malûmatı anlatmıştır.

Seyahatnâmenin İtalyanca metni: *Viaggio d'un mercante che fu nella Persia*. Secondo volume delle Navigazioni et Viaggi di M. Gio. Battista Ramusio. Venetia 1559, vrk. 78-91 (Despina Hatun ile ilgili kısım: 84b-85a).

İngilizce terc.: *The travels of a merchant in Persia. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries*. Translated and Edited by Charles Grey, 1873, s. 141-207 (Despina Hatun ile ilgili kısım: s. 178-179).

⁴⁷ Krş. Fallmerayer, s. 261; W. Hinz, *Uzun Hasan*, s. 29. Ayrıca bu müelliflerin faydalanmadıkları Kritovulos'a da bk. (Karolidi terc. İst. 1328, s. 146).

⁴⁸ Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, s. 201-202; ayrıca bk. Hammer, *GOR II*, 548-9.

⁴⁹ Timur'un Anadolu seferine katılan ve 1403 tarihinde Anadolu'dan ayrılırken, ondan bir emâret menşûru alan Kara-Yülük Osman Bey (Bk. Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafer-nâme*. II, Calcutta 1858, s. 506), sonradan, Osmanlı ülkesine akın ve garet yapmaması için muayyen bir para ve hediye alıyordu (Bk. M. Halil Yınanç, *IA I*, s. 258). Burada, sonradan gönderilmeyen o hediyeler söz konusu olsa gerektir.

⁵⁰ Dukas'tan naklen Fallmerayer, s. 272; W. Hinz, *Uzun Hasan*, s. 33.

Feth Sultan Mehmed Han hazretleri dergâhına irsal ve Trabzon tekvürü kendüye harac-güzâr olmağla memlekete taarruzdan kefi yed buyurmaların rica" ettiğini yazmaktadır⁵¹. Bunun müstakil bir Osmanlı rivayeti olmadığı ve Ebû Bekr Tahrâni'den alındığı aşağıda görülecektir.

Şimdi Ebû Bekr Tahrâni'nin bu konuda yazdıklarını inceleyelim:

Tarihçimiz her nedense Katherina ile Uzun Hasan'ın evlenmelerinden hiç bahsetmemekte⁵², buna mukabil Bizans tarihlerinde yer alan sefaret meselesi hakkında alâka çekici bilgi vermektedir.

Onun bildirdiğine göre Uzun Hasan Bey 863 (1459) yılı baharında Tercan Ovasına çıktığı sırada, "Trabzon sultanının kardeşi huzuruna gelmiş ve pek çok mal (hediye) getirmiştir". Az sonra kışı geçirmek üzere Erzincan'a gelen Uzun Hasan "kardeşinin oğlu Murad Bey'i elçilikle Sultan-ı Rûm Mehmed b. Murad Han'a göndermiş, Trabzon'u kendisine verdiklerini ve cizye ödemeyi kabul ettiklerini bildirmiş ve bu sebeple Trabzon'a taaruz edilmemesini rica etmiştir. Fakat Osmanlı hükümdarı "bu sözlerle kulak asmamıştır"⁵³.

Bu kayıt, esas itibariyle Bizans tarihçilerinin ifadesini doğrulamakta ve açıklamaktadır:

a - Ebû Bekr Tahrâni'nin "Trabzon sultanının kardeşi" dediği kimse, şüphesiz Kalo İoannes'in kardeşi David'tir. Onun 863 (1459) yılı baharında Uzun Hasan'ın yanına gelmesi, ya Katherina'nın getirilmesi veya Bizans tarihçilerinin elçi vasıtasıyla yaptığından bahsettikleri tavassut ricası içindir.

b - Uzun Hasan'ın İstanbul'a gönderdiği elçinin hareketi, Ebû Bekr Tahrâni'ye göre 1459 yazına rastlamaktadır. Bu bakımdan da kaynaklar arasında uygunluk vardır.

c - Bizans kaynaklarının, Katherina'nın çeyizi olarak Kapadokia'nın Uzun Hasan'a verildiği hususundaki ifadelerinin izini, Ebû Bekr Tahrâni'ye göre bu hükümdarın Fatih'e gönderdiği haberdeki "Trabzon râbe-mâ dadend" ibaresinde bulmak mümkün olsa gerek. Buradaki Trabzon'dan şehrin değil, "Trabzon ülkesi"nin kastedildiği muhakkaktır.

⁵¹ Sahâyifü'l-ahbâr, İst 1285, III, s. 160.

⁵² Bu hususta dinî düşünce ve hisler etken olsa gerektir. Katherina'nın müslüman dahi olmadığı düşünülürse (Yukarıda zikredilen Venedikli tâcir 1507'de onun kabrini Diyarbakır'da "kilise kapısının yanında" görmüştü. Bk. The travels of a Merchant in Persia. Charles Grey terc. London 1873, s. 146) Ebû Bekr Tahrâni'nin sükûtu bir dereceye kadar, böyle bir sebeple açıklanabilir. Bu müellif, yukarıda gördüğümüz vechile Kutlu Bey'in karısı Despina'dan da ancak esir alındığını kaydetmek suretiyle söz etmektedir.

⁵³ Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye, II, s. 382-386. Belki Katherina'yı da kendisi getirmişti.

d - Bizans kaynakları ve Ebû Bekr Tahrânî elçinin veya elçilik heyetinin Fatih'ten olumsuz cevap alması hususunda da sözbirliği etmektedirler.

Fatih'in gelecek sene sefere çıkacağını ima eden ve Ebû Bekr Tahrânî'de değil, Bizans kaynaklarında bulunan sözlerine gelince, bunların ne derece hakikatı ifade ettiği biraz aşağıda incelenecektir.

Osmanlı tarihçileri Fatih'in Trabzon seferine çıkış sebeplerini anlatırken, Trabzon yolu üzerindeki Koylu-Hisar'ın⁵⁴ evvelce Hüseyin Bey altında bir hâkimi bulunduğunu, Uzun Hasan'ın bir av esnasında bu beyi yakalayarak kale kapısı önüne getirdiğini, halkı tehdid ederek içeriye girmeyi başardığını yazarlar⁵⁵. Rivayete göre Hüseyin Bey "dâmen-i ikbâl-i padişâhî'ye (Fatih'e) tevessül eden erbâb-ı câhdan" idi⁵⁶. Bu sebeple Fatih Sultan Mehmet Koylu-Hisar'ın Uzun Hasan tarafından zaptına çok kızmış ve Rum Beylerbeyi Hamza Bey'i bu kaleyi almaya memur etmiştir. Hamza Bey kaleyi kuşatmışsa da alamamış, fakat maiyetindeki askerlere civarı korkunç bir şekilde yağmalatmıştır. İşte bu olayın üstünden "bir nice yıl"⁵⁷ geçtikten sonra Fatih Sultan Mehmet Koylu-Hisar ve Trabzon fethine çıkmıştır.

Ebû Bekr Tahrânî ise bu konuda, şimdiye kadar tamamen meçhul kalan çok geniş tafsilat vermektedir. Ona göre:

Uzun Hasan, İstanbul'a gönderdiği elçinin olumsuz cevap alması üzerine, hemen oğlu Uğurlu Mehmet'i Koylu-Hisar'ı zapt etmeye göndermiş, genç şehzâde de kısa zamanda bu işi başarmıştır. Bu arada ümerâdan Halil Tavacı'nın maiyetindeki kuvvetler de Melet⁵⁸ kalesini sarmış, kaleyi ve

⁵⁴ Tokat üzerinden geçen ve İstanbul'u Erzurum ve Trabzon'a bağlayan ana yol üzerinde bulunan (Bk. Franz Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*. II, Leipzig 1926, s. 13 v.d., levha 36, 41-44) bu kale Koylu-hisar diye okunmaktadır. Fakat Selçuklu metinlerinde yer alan kalenin (Bk. İbn Bibi, *Selçuk-nâme*. Th. Houtsma nşr. Leiden 1902, s. 84, 112) isminin Koylu-hisar olduğu muhakkaktır. Bazen de Koyunlu-hisar deniliyör (Kâtip Çelebi, *Cihan-nümâ*. İst. 1154, s. 424). Kalenin gerek ismi, gerekse mazisi hakkında geniş bilgi almak için bk. A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*. Hannover 1925, s. 448-452.

⁵⁵ Msl. Âşık Paşa-zâde, s. 159.

⁵⁶ Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, I, s. 476-478; Kemal Paşa-zâde de (*Tevârih-i Âl-i Osman VII Defter*, Şerafettin Turan nşr. Ankara 1957, s. 192) şöyle diyor; "Mezkûr serdâra ki hazret-i Hudâvendigârın civârında hoş geçüb zeyl-i himâyetine sığınmışdı, mekr ü gadr olub cebr ile vilâyeti elinden alındığına Sultan-ı âsumân-kadr hayli incinmişdi".

⁵⁷ Âşık Paşa-zâde, s. 159; Neşri de "bu kaziyenin üzerine hayli zaman geçdi" diyor.

⁵⁸ Eski Melanthius. Bk. W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; witl. some Account of their Antiquities and Geology*. I (London 1842), s. 267.

etrafındaki yerleri yağmalayarak pek çok ganimet almışlardır ⁵⁹. 863/1459 yılı yaz ve sonbaharında cereyan ettiği anlaşılan bu olaylardan sonra Uzun Hasan kışlamak üzere Diyarbakır'a çekilmiştir (1459/1460 kışı).

Biraz sonra, kış olmasına rağmen, Osmanlıların 20.000 kişilik bir kuvvetle Koylu-Hisar'a yürüdükleri ve kaleyi kuşattıkları duyulmuştur. Bunun üzerine Uğurlu Mehmet Bey, yanındaki kuvvetlerle Karahisar'dan çıkmış, fakat Osmanlılar karşısında dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Uzun Hasan, mevsim kış olduğu için herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır.

1460 baharında ise, evvelâ Siirt'i kuşatmaya gitmiş, fakat kuşatma esnasında kendisine Osmanlı kuvvetlerinin yine harekete geçtiği haber verilmiştir. Bunun üzerine kuşatmayı bırakarak hemen Koylu-Hisar'a doğru yola çıkmış, fakat önce Yıldız dağı'na ⁶⁰ gelmiştir. Osmanlı kuvvetleri, Uzun Hasan'ın bu bölgeye geldiğini duyunca dağılmışlardır ⁶¹.

Hasan Bey'in emriyle "galle-i Sivas" yani Sivas bölgesinde bulunan bütün yiyecek maddeleri ele geçirilerek Koylu-Hisar'a getirilmiştir. Sivas'tan Koylu-Hisar'a çıkılırken "Pambuhlu" (Pamuklu) mevkiinde Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın elçisi gelmiş ve bir kılıç ile çeşitli hediyeler sunmuştur. Bundan sonra Tarmuh'ta (Tarmık yaylası) "ordu-yı hümayun" a ulaşan Uzun Hasan, bütün Akkoyunlu ulusu ile beraber (bâ tamâm-ı ulus), Osmanlı kuvvetleri üzerine yürüyüşe geçmiştir.

Tam bu sırada Fatih Sultan Mehmet, sulh arzusuyla "Muş Ali" adında bir elçi göndermiştir. Fakat elçinin gelişinden az önce Uzun Hasan da Emîr-i ahur Kasım'ı, Emîr-oğlu Hasan ve bazı nökerler ile birlikte Osmanlı topraklarına akına yollamıştır. Bunlar etrafı geniş ölçüde yağmalamışlar, dönüşte bir yerde (der mahallî) dinlenmek için kaldıkları sırada ansızın bir Osmanlı birliğinin baskınına uğramışlardır. Fakat yapılan çarpışmada Akkoyunlular bilhassa Emîr-i ahur Kasım, Hüseyin İbrahim ve Pîr Ali büyük bir kahramanlık göstermişler, az oldukları halde Osmanlıları yenerek epeyce esir almışlardır. Uzun Hasan yanına getirilen bu esirleri serbest bırakmış ve Osmanlı elçisini "büyük emirlerinden birisi" olan Hurşid Bey'in refakatinde Fatih Mehmet'e göndermiş, "Trabzon ve civarındaki kalelerle ilgili taleplerini" bildirmiştir. Fatih Mehmet de bu talepleri ka-

⁵⁹ Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye, II, s. 382.

⁶⁰ Sivas-Kayseri arasındaki dağlar. Bk. M. Vivien de Saint-Martin, Description historique et géographique de l'Asie Mineure. II (Paris 1852), s. 684.

⁶¹ K. Diyâr-ı Bekriyye, II, s. 384.

bul etmiş, ümerâsına haber göndererek Trabzon topraklarına saldırma-
malarını ve bu bölgeyi Uzun Hasan'ın adamlarına bırakmalarını söylemiş-
tir. İki taraf arasındaki bu anlaşmadan sonra Uzun Hasan, Erzincan ova-
sı'na buradan da kış yaklaştığı için (1460/1461 kışı) Rakka kışlağına
çekilmiştir⁶².

Osmanlı ve Bizans kaynaklarının ifadesi ile Ebû Bekr Tahrânî'nin
verdiği bu bilgileri karşılaştıracak olursak:

a - Kalo-İoannes'in ölümünden sonra David'in başvurusu üzerine
Uzun Hasan'ın İstanbul'a elçi göndermesi hususunda Bizans kaynakları ile
Ebû Bekr Tahrânî arasında tam bir uygunluk bulunduğu,

b - Osmanlı tarihlerinde Trabzon seferinden "bir nice yıl" önce cere-
yan ettiği bildirilen ve sarıh olarak kronolojisi verilmeyen hadiselerin, yani
Uzun Hasan'ın Koylu-Hisar'ı zaptının ve Hamza Bey'in teşebbüslerinin
863/1459 yaz sonu ile 864/1460 yazı arasında cereyan ettiğini,

c - Koylu-Hisar'ın zapt eden şahıs ve zapt edilmiş şekli bakımından Os-
manlı tarihçileri ile Ebû Bekr Tahrânî arasında fark bulunduğunu,

d - Osmanlı tarihlerinde Hamza Bey'in kumandasında yapıldığı yazı-
lan hücumu, Ebû Bekr Tahrânî'nin de doğruladığını, bu hücumun ona gö-
re 1459/1460 kışında Osmanlıların 20.000 kişi ile giriştiği Koylu-Hisar
kuşatması ile birleştirilebileceğini, fakat Osmanlı kuvvetlerinin Ebû Bekr
Tahrânî tarafından 20.000 olarak bildirilmesinde, her halde Uğurlu Meh-
met'in başarısızlığını mazur gösterme endişesinin âmil olduğunu,

e - Trabzon seferi öncesi çarpışmalar hakkında ancak Ebû Bekr Tah-
rânî vasıtasıyla bilgi edinebildiğimizi, yalnız Enveri'nin Trabzon seferinin
sebeplerine kısaca temas ederken⁶³.

Gelûben Sivas'a ol Uzun Hasan

Zulm kılmış kala mı o anda esen

beyti ile Uzun Hasan'ın Sivas bölgesine yaptığı akını doğruladığını,

f - 1460 baharında Fatih'in iki taraf arasındaki çarpışmaları durdurmak
için elçi göndermesinin ve Uzun Hasan'ın kendi elçisi vasıtasıyla bildirdiği
isteklerini -tabii geçici bir zaman için-kabul eder görünmesinin normal
karşılatabileceğini, çünkü tam o sıralarda Mora seferine çıkmak üzere
bulduğunu⁶⁴ görürüz.

⁶² K. Diyâr-ı Bekriyye, II, s. 385-388.

⁶³ Düstur-nâme-i Enveri, M. Halil Yınanç nşr. İst. 1927, s. 99, beyt 5.

⁶⁴ Fatih bu sefere 13 Nisan 1460 tarihinde Edirne'den çıkmıştı. Bk. Fr. Babinger, Mehmed
der Eroberer, s. 184-185; krş. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Moré. Paris 1932, s. 267 v.d.

Fatih Sultan Mehmet, Mora-Rum despotluklarının hâkimiyetine son verdikten ve Napoli kralı V. Alfons'un ölümü üzerine durumu güçleşen Arnavut İskender Bey ile sulh yaptıktan sonra⁶⁵ 1461 yılı kışında serbest kalmış, baharda Trabzon'a doğru sefere çıkmak için hazırlıklara başlamıştı.

Genellikle Osmanlı kaynaklarında, Fatih Sultan Mehmet'in bu sefere çıkmaktaki maksadı Sadr-ı âzam Mahmud Paşa'ya hitaben söylediği: "Bu benim hatırımda bir nice nesnelere vardır, ânı umarım ki ben zaife Allah müyesser eyliye; biri bu kim şol İsfendiyar-oğlu denilen olduğu Kastamonudur, biri dahî Koylu-Hisar'dır ve biri dahî Trabzondur ve bunlar benim huzurumu giderir, dâimâ bunlar benim hayâlimden çıkmaz"⁶⁶ cümleleriyle izah edilir.

Buna göre Fâtih'in Trabzon seferine çıkarken Koylu-Hisar'ı da zaptetmeyi düşündüğü, dolayısıyla Uzun Hasan ile muhtemel bir çarpışmayı göze aldığı anlaşılmaktadır.

Kemal paşa-zâde ise, Sinop fethini anlattıktan sonra Koylu-Hisar'dan bahsederken "bu seferdeki kavline kolay geldi, yol ol yere yakın uğradı; doğrulub üzerine vardı" demektedir⁶⁷, böylece kalenin zaptına seferden çıktıktan sonra, Trabzon yolunda iken karar verildiğini bildirmektedir.

Bizans kaynakları da bu konuda Osmanlı kaynaklarına uygun bilgi vermekte, Msl. Dukas, Fatih'in bir yıl önce Akkoyunlu elçilerine söylediği tehdidkâr cümleleri nakletmek suretiyle, bu seferde Uzun Hasan'ın da hedef tutulduğunu zımnen ifade etmekte, Kritovulos ise, David, Uzun Hasan ve Gürcü (İberia) hükümdarı ile anlaşarak haraç vermemeye ve aradaki anlaşmayı bozmaya teşebbüs edince, hükümdarın aleyhindeki bu tertibin önünü almak maksadıyla onlara (yalnız Trabzon'a değil) karşı sefere çıkma karar verdiğini yazmaktadır⁶⁸.

Trabzon-Fatih-Uzun Hasan mücadelesinin genel gidişi bakımından bu nokta üzerinde dikkatle durmamız ve Fatih'in Trabzon'a doğru yürürken onun müttefiki Uzun Hasan'ı da te'dip etmek niyetinde olup olmadığını, iki taraf arasında baş gösteren çarpışmalarda ilk teşebbüs ve tecavüzün kimden geldiğini incelememiz gerekmektedir.

⁶⁵ Bk. Kritovulos, Karolidi terc., s. 134; krş. Halil İnalçık, İskender Bey maddesi İA VI s. 1081.

⁶⁶ Msl. bk. Âşık Paşa-zâde, s. 154-155; Neşri, II, s. 740.

⁶⁷ Kemal Paşa-zâde, s. 192.

⁶⁸ Vie de Mahomet II. A. Dethier fransızca terc. Monumenta Hungaria Historica, XXI, 2, s. 270; metin, XXI, I, s. 226-7; eserin Türkçesinde bu cümlelerin tercümesi esas metne uymamaktadır. Bk. Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni. Karolidi terc. İst. 1328, s. 146.

Şimdiye kadar, genellikle, seferin başından beri Fatih'in teşebbüsü e-
linde bulundurduğu, Sinop'tan Trabzon'a giderken, önceden verilmiş bir
kararla Akkoyunlu topraklarına girdiği kabul edilmiştir⁶⁹. Halbuki önemli
bir belge bu konuda bizi biraz daha ihtiyatlı olmaya sevk etmektedir.

Feridun Bey Münşeâtı'nda "Cennet-mekân Ebu'l-Feth Sultan Meh-
med Han-ı Gazi hazretleri dergâhına İran şahı Cihanşah Mirza'nın Bağ-
dad'ı zabt ve istilâsında takdim etmiş olduğu nâme" başlığı altında bir
mektup⁷⁰ ve buna Fatih'in verdiği uzunca bir cevap⁷¹ bulunmaktadır.
Birçok bakımdan önemli olan ve her nedense şimdiye kadar Osmanlı ta-
rihçileri tarafından faydalanılmayan bu mektubunda Fatih "Peder-i aziz"
diye hitap ettiği Cihanşah'a evvelâ saltanatı boyunca gösterdiği faaliyeti
anlatmakta, ilk defa babasının kendisine saltanatı "tefviz ettiğini", son de-
fa da (derin def'a-i uhrâ) onun vefatı üzerine tahta geçtiğini⁷² söyledikten
sonra, İstanbul fethini müteakip "mukateleden tegafül ve tekâsül olunma-
dığını" Mora ve Semendire'ye sefer yaptığını, kaleler aldığını bildirmektedir.
İstanbul'a döndükten sonra da Üsküdar'a geçtiğini ve Tokat'a doğru
yola çıktığını, Kastamonu hâkimi İsmail Bey'in isyan ederek, Sinop'a ka-
pandığını, onun üzerine, veziri "Mubarizü'd-devle ve'd-din" Mahmut Pa-
şa'yı gönderdiğini, neticede teslim olduğunu ve ordugâha (maasker-i zafer-
makar) getirildiğini, Mahmut Paşa'nın iltimasıyla günahının affedildiğini
yazmaktadır⁷³.

Bu cümlelerin ardından mektubun en önemli paragrafı gelmektedir.

"...Onun günâhını afvettikten sonra Trabzon (ülkesi) kal'alarının fet-
hine azmettik. (Bu kal'alar) Akkoyunlu Hasan Bey'in ülkesine yakındır ve
Hasan Bey onunla (Trabzon imparatoru) karabet tesis etmiştir. O yerlerin,
adı geçen nâbekâr ve meş'un kâfirlerden kurtarılmasının kolaylıkla mü-
yesser olacağı ümid edilir".

Bu paragraf, mektubun Sinop fethinden az sonra yazıldığını ve bunu
müteakip Fatih'in Akkoyunlu ülkesine değil, Trabzon'a doğru harekete

⁶⁹ Msl. son olarak bu mevzua temas eden müellifler: V. Minorsky, EI IV, s. 1124; W. Hinz,
Uzun Hasan, s. 118; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, II, s. 53; S. Tansel, Fatih S. Mehmed,
s. 264; Fr. Babinger, Mehmed der Eroberer, s. 205.

⁷⁰ Münşeâtı's Selâtin. İst. 1274, c. I, s. 251-255.

⁷¹ C.I, s. 255-257. Bu mektupları da önemleri sebebiyle araştırmamızın ekler kısmına aldık.

⁷² Son defa Fatih'in ilk saltanatı konusunda uzun bir araştırma neşreden Fr. Babinger bu
mühim kaydı görmemiştir (Bk. Von Amurath zu Amurath. Vor-und Machspiel der Schmach
bei Varna. 1444. Oriens III, 2. 1950, s. 229-265; krş. A. Erzi, Belleten XIV, 1950, s. 619).

⁷³ Bu malûmat Mahmud Paşa'nın yakınlarından Dursun Bey'in ifadesine tamamen
uymaktadır (Bk. Tarih-i Ebu'l-Feth, s. 98-100).

geçtiğini -en mevsûk şekilde- göstermektedir. Eğer Fatih, mektubunda adını zikrettiği Uzun Hasan ile çarpışmayı düşünmüş olsaydı bu konuda susması imkânsızdı. Çünkü mektup Cihanşah'a, yani Akkoyunluların can düşmanına yazılmıştır. Cihanşah'a yazılan bir mektupta harp ilânını ve teveccüh edilen istikameti gizlemekten hiçbir fayda umulamazdı; bilâkis Uzun Hasan'ın arkadan da vurulması ümidiyle durumun bütün açıklığı ve tafsilâtıyla bildirilmesi gerekirdi.

Bu hususu tespit ettikten sonra Trabzon'a yapılan sefer esnasında Akkoyunlularla Osmanlılar arasında cereyan eden olaylar hakkında çeşitli kaynaklarda verilen bilgileri inceleyelim:

Osmanlı kaynaklarından Anonimler⁷⁴ ve Oruç Bey⁷⁵ grubu Uzun Hasan'dan hiç bahsetmeyerek Sinop'tan sonra Trabzon'un alındığını yazmakla iktifa eder, hatta Koylu-Hisar'ın fethinden bile bahsetmez.

Neşri-Aşık Paşa-zâde grubu⁷⁶ ise Fatih'in Koylu-Hisar'ı feth ettikten sonra Erzincan tarafına yürüdüğünü, bunun üzerine Uzun Hasan'ın anesi Sâre Hatun ve Çemişkezek Bey'i Şeyh Hasan'ı "be-gayet eyü armağanlar" ile elçi olarak gönderdiğini, "Bulgar yanında" bulunduğunu, Fatih'in kendilerine hürmet ve itibar gösterdiğini yazar. Fatih ile Sâre Hatun arasındaki -mektep kitaplarına kadar geçen- malûm konuşmaları naklettikten sonra Trabzon'da ele geçen ganimetlerden pek çoğunu Sâre Hatun'a ve Şeyh Hasan'a verdiğini bildirir.

Neşri ve Aşık Paşa-zâde'nin verdiği bilgileri tekrarlayan Kemal Paşa-zâde, ayrıca Sâre Hatun'un sefere iştirak ettirilmesi üzerinde duruyor ve bunun sebebinin şu satırlarla izah ediyor⁷⁷:

"... Anı (bu) sefere bile alub gitmeden, icâzeti maslâhatın te'hîr etmeden garaz, Türkmân'un ki şânları terk-i âmân, ahd u peymân bilmez tâyifedür gadr ü mekrinden emîn olmakdı; civarlarında olan diyâr, çeri seferden dönüp yerine gelince şerr ü şûrlarından berî olub huzûr bulmakdı..." diyor.

İdris-i Bitlisi ise⁷⁸, bu kaynaklardan ayrı bilgi vermektedir. Ona göre Trabzonlular Uzun Hasan'dan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Uzun Hasan Erzincan ve Kemah dağlarına çekilmiş, sık sık Osmanlı kuvvetleri

⁷⁴ Die altosmanischen anonymen Chroniken. Fr. Giese nşr. Breslau 1922, s. 113.

⁷⁵ Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch. Babinger nşr. Hannover 1925, s. 125.

⁷⁶ Neşri, II, s. 746; Âşık Paşa-zâde, s. 160.

⁷⁷ Kemal Paşa-zâde, s. 194.

⁷⁸ Heşt Bihîşt. Nûr-ı Osmaniye. Ktp. Nr. 3209, vrk. 408 a (Dâstan-ı yazdehum ez fütühât-ı meysere-i mübeşşere-i Sultanî der zikr-i teveccüh-i Sultan be-gazâ-yı Trabzon ve müsâdefet-i Hasan Bey derân tarîk ve inhizâm ez musâdemet-i sipâh-ı nusret-şîâr...).

üzerine akın yapmaya başlamıştır. Bu arada Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki bir kısım Osmanlı kuvvetleri Erzincan yakınında, Munzur dağında Hasan Bey'in amcazâdesi Hurşid Bey'in kurduğu pusuya düşmüştür. İki taraf arasında başlayan çarpışma Gedik Ahmed Paşa kuvvetlerinin galebesiyle sona ermiştir. Fatih Sultan Mehmet bunu haber alınca kızmış ve Uzun Hasan'ın üzerine yürümeye karar vermiştir. Korkuya düşen Uzun Hasan hemen annesini göndermiş, Mahmut Paşa'nın tavassutu ile Osmanlı hükümdarı teskin edilmiştir. Fatih de bir elçi göndermiş ve Uzun Hasan'ın sefere bizzat iştirak etmesine bazı maniler çıktığı anlaşıldığından Sâre Hatun'u sefer sonuna kadar yanında bulunduracağını bildirmiştir ⁷⁹.

Dursun Bey ⁸⁰, Sinop fethinden sonra Uzun Hasan'ın ülkesine doğru yürüyüşe çıkıldığını, Koylu-Hisar'ın ele geçirildiğini, Erzincan'a yakın Yası-Çimen yaylağına geldiğini, ertesi gün Erzincan ovasına inmeye hazırlandığını, tam bu sırada Uzun Hasan'ın annesini "bir nice mu'temedleriyle" o gece gönderdiğini, bunların geceleyin Mahmut Paşa ile buluşup "istişfâ'idüp eline ayağına" düşüklerini, Paşanın da durumu Fatih'e bildirdiğini, Fatih'in Uzun Hasan'ı affettiğini, fakat Uzun Hasan "sevâb-ı gazâdan ve avâtıf-ı husrevâ-neden behremend" olmadığına göre vâlidisi kendi yanında kalmasını istediğini, bunun üzerine Trabzon'a yürüyüşe çıkıldığını yazmaktadır.

Enverî ise ⁸¹, Koylu-Hisar'ın fethinden sonra Uzun Hasan'dan "hâr ve zâr" bir elçinin geldiğini, bu elçi dönerken ardından "3.000 erle" Hamza Bey'in de gittiğini, Uzun Hasan'ın Munzur dağında olduğunu tahkik ettiğini, fakat Uzun Hasan'ın bir şey yapamadığını ve anasını elçi olarak gönderdiğini söylüyor.

Hacı Halil-i Konevî ve Meâlî'de hiç tâfsilat bulunmamaktadır ⁸².

Bizans kaynaklarından en ayrıntılı bilgi verdiği anlaşılan Kritovulos ⁸³, Fatih'in Trabzon üzerine yürüdüğünü duyan Uzun Hasan'ın Osmanlı ordusunun hareketine mani olmak için askerlerini topladığını ve "Taurus" dağı boğazlarına geldiğini, Fatih'in bu durumdan haberdar olunca Uzun Hasan'ın hükümet merkezi Tigranokerta'ya ⁸⁴ ulaşan sarp yolu

⁷⁹ Bu rivayet az farkla Hoca Sadeddin tarafından naklediliyor (Tâcü't-tevârih, I, s. 477-478).

⁸⁰ Tarih-i Ebu'l-Feth, s. 100-101.

⁸¹ Düstur-nâme-i Enverî, s. 99.

⁸² R. Anhegger, Halilü'l-Konevî'nin Tarih-i Âl-i Osman'ı, İst. Üniv. Tarih Dergisi II, 3-4 (1952), s. 68; Meâlî, Hünkâr-nâme. Topkapı Sarayı, Hazine Ktp. Nr. 1417, vrk.7 b.

⁸³ Karolidi terc., s. 152-153.

⁸⁴ Tigranokerta'nın Meyyafarkîn'e tekabül ettiği, fakat bazı kaynaklarda Diyarbakır'a da bu adın verildiği görülüyor (Bk. M. J. Saint-Martin, Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie. I, Paris 1818, s. 171-173). Fakat burada her halde Erzincan yerine kullanılıyor.

takibe başladığını, Mahmut Paşa'yı önden göndererek stratejik bakımdan mühim olan tepe ve boğazları tutturduğunu, yolları tesviye ettirdiğini söyledikten sonra yürüyüş nizâmı hakkında geniş tâfsilat veriyor. 17 gün zarfında dağlık bölgeyi geçen Fatih'in nihayet ovaya inerek Tigranokerta yanında ordugâh kurduğunu, bunu duyan Hasan Bey'in hayret ve dehşete düştüğünü, annesini pek çok hediye ile elçi olarak gönderdiğini ve af dilediğini, Fatih'in bu talebi kabul etmekle beraber elçiyi sefer sonuna kadar yanında alıkoyduğunu yazmaktadır.

Chalkokondyles de Sâre Hatun'un sefaretine uzun cümleler ayırarak Fatih ile olan konuşmalarını nakletmektedir.

Fatih'in Trabzon seferi hakkında önemli kaynaklardan biri de meşhur Trabzonlu âlim Georgios Amiroutzès'in Kardinal Bessarion'a yazmış olduğu mektuptur⁸⁵. G. Amiroutzès bu mektubunda Sinop'un düşmesinden sonra donanmanın Trabzon'a, Fatih Sultan Mehmet'in de "Kapadokia ve Mesopotamya hükümdarı"nın (yani Uzun Hasan'ın) memleketine doğru yola çıktığını, onun evvelâ buna inanmadığını, fakat durumu yakından görünce şaşırıp kaldığını yazmakta, kendi kuvvetlerini zayıf bulduğundan muharebeye cesaret edemediğini, topraklarını boşaltarak geri çekildiğini ve ancak küçük çarpışmalara giriştiğini bildirdikten sonra, bu durumda Trabzon'u kolayca ele geçirebileceğini gören Fatih'in memnun olduğunu söyleyerek Trabzon kuşatmasını anlatmaya başlıyor.

Çeşitli kaynakların verdiği bilgilere kısaca işaret ettikten sonra, şimdi de Ebû Bekr Tahrâni'nin ifadesini özetleyelim⁸⁶:

"Uzun Hasan Rakka kışlağında iken Cihanşah'ın elçisi gelmiş ve iki taraf arasında sulh yeniden tekid edilmiştir. Biraz sonra Fatih'in "Diyar-ı Ermen"e doğru sefere çıktığı duyulmuştur. Bunun üzerine Uzun Hasan hemen harp hazırlığına başlamış ve etraftan asker toplamıştır. Kastamonu'nun fethi ve İsmail Bey'in hapsedildiği işitilince, bütün Akkoyunlu kuvvetleri, Osmanlı sultanının Diyarbakır'a yürümekten vazgeçtiğini sanmışlar ve yerlerine dönmüşlerdir. Fakat biraz sonra onun yürüyüşüne devam ettiği öğrenilmiştir. Uzun Hasan da yeniden kuvvetlerini toplamıştır.

Bu arada Sultan Mehmet Koylu-Hisar'ı muhasara etmiş, buradaki Akkoyunlu darugası Yâr Ali Bey, ahaliye bir zarar gelmemesi için "ahd u misak" ile kaleyi teslim etmiştir. Bundan sonra Osmanlı ordusu Erzincan'a

⁸⁵ Bu mektubun metni M. Boissonnade tarafından neş edilmiştir: *Anecdota Graeca V* (1809), s. 387-401. Brosset'nin fransızca tercümesi için bk. Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, XXI, s. 323-330. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, s. 139'da bu mektuptan bahsedilmemektedir.

⁸⁶ Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye, II, s. 389 v.d.

doğru yürümüştür. Akkoyunlular Urum-Saray'a, Osmanlılar ise Yassı-Çimen'e konmuşlardır. Tam bu sırada Akkoyunlu karavulları Fatih Sultan Mehmet'in ertesi gün Erzincan ovasına ineceğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Uzun Hasan kendi adamlarından Yusuf, Mihmâd, Yâr Ali, Emîr Ömer Beyleri, Şehzâde Halil'in nökerlerinden de Hamza ve Aziz'i 2.000 süvari ile Eşgird'de pusuya koymuştur. Kendisi de 2.000 süvari ile daha geride beklemiştir. Osmanlılardan Dulkadir-oğlu Şehsuvar Bey, Ankara ve Bursa valileri (sancak beyleri) Selman ve Ferhad Beyler, 20.000 kişi ile Eşgird'e gelmişlerdir. Burada iki taraf arasında şiddetli bir muharebe başlamıştır. Muharebe esnasında Yusuf ve Mihmâd Beyler büyük yararlık göstermişlerdir. Mihmâd Bey Bursa sancak beyini attan düşürmeye ve esir almaya muvaffak olmuştur. Bu arada Osmanlıların sancağı ele geçirilmiş ve parça parça edilmiştir. Böylece yenilen ve perişan olan Osmanlı kuvvetleri Fatih'in ordugâhına dönmüşlerdir. Uzun Hasan Bey'in müdahalesine de lüzum kalmamıştır. Fatih de ümerâsının bu mağlubiyeti üzerine, arabaları için yolları düzeltirdiği halde geri çekilmeye karar vermiş ve Kelkit'e doğru hareket etmiştir. Bundan sonra bir elçi göndererek "Benim müslümanlarla ihtilâf ve niza'im yok. Maksadım Trabzon gazâsına gitmektir" diye haber salmıştır. Uzun Hasan Bey Sakal-tutan yolundan ilerlemiş ve Osmanlı ordusunun önünü kesmek istemiştir. Bu arada Akkoyunlu bahadırları Osmanlılar üzerine müteferrik akınlar yapmaya ve esir almaya devam etmişlerdir. Fakat Uzun Hasan, Fatih'in niyetinin Trabzon'a girmek olduğunu duyunca askerlerini bu gibi hareketlerden menetmiştir. Sare Hatun, Mevlâna Ahmed ve diğer ulemâ, Fatih Sultan Mehmet bir İslam padişâhı olduğu ve gazâyâ gittiği için kendisiyle münazaaya girişmek şeriata mugayyirdir diye karar vermişler, sulh yapılmasının uygun düşeceğini ileri sürmüşlerdir. Fatih de yine elçi göndermiş, "Vâlîde-i Sahib-kıran (Sâre Hatun) sulh için gelirse, karşılığında Trabzon'u bırakırım" demiştir. Bunun üzerine Uzun Hasan Sâre Hatun'u, Fatih de Kutlu-Şah oğlu'nu göndermiştir. Böylece arada barış sağlanmıştır.

Fakat Fatih sözünde durmamış, Trabzon'u fethetmiştir. "Cebehânesi ve ordugâhı boş kaldığı halde, sözüne sâdık kalan Uzun Hasan hiçbir taarruzda bulunmamış ve ordusunu toplayarak Gürcistan gazâsına çıkmıştır."

Esas itibariyle Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye'den faydalanmış olan Hasan Rumlu⁸⁷ ayrıca, Fatih'in Koylu-Hisar'ı zaptından sonra Uzun Hasan'ın 10.000 kişilik bir kuvvetle Kemah dağlarına çekildiğini, "etrâf ve cevâ-

⁸⁷ Ahsenü't-tevârih, vrk. 86 a-b.

nib''den Osmanlı ordusuna saldırdığını, fakat Fatih'ten korktuğu için meydana çıkmadığını söylüyor; Ebû Bekr Tahrâni'nin bildirdiği savaşı anlatıyor; Yusuf Bey'in de Uzun Hasan'ın "birader-zâde"si yani meşhur Yusufça Mirza olduğuna işaret ediyor. Savaş neticesinde 200 Osmanlı askerinin katl ve 60'ının da esir edildiğini, birkaç gün sonra da Hasan Bey'in Erzincan yakınındaki Munzur dağında, amca-zâdesi Hurşid Bey'i pusuya koyduğunu, fakat Gedik Ahmet Paşa'nın Hurşid Bey'i mağlup ettiğini söylüyor; bundan sonra Heşt Bihişt'in ifadesini aynen tekrarlıyor. Böylece onun Kitâb-ı Diyâr-ı Bekriyye'deki bilgi ile Osmanlı rivayetini birleştirmeye çalıştığı anlaşılıyor.

Şimdi bütün bu rivayetlerden bir sonuç çıkarmaya çalışalım:

a - Fatih'in Sinop'tan hareketi ânında Uzun Hasan ile ciddi bir çarpışmayı göze almadığı ve sadece Trabzon fethini düşündüğü, yukarıda incelediğimiz mektuptan anlaşılıyor.

b - Fatih bu mektupta Tokat'a tevveccüh ettiğini bildirmektedir. Filhakika Tokat, Trabzon'a giden yolların kavşak noktasıdır. Bu yollardan biri kuzeye, Niksar'a doğru uzanmakta Baş-Çiftlik mevkiinden az sonra iki kola ayrılmaktadır.

Bu kollardan birisi daha kuzeye kıvrılmakta ve Karadeniz kıyı yolu ile birleşmektedir. Diğer kol ise Koylu-Hisar üzerinden Erzurum'a, oradan Bayburt ve Trabzon'a uzanmaktadır.

İkinci yol, daha aşağıdan Kelkit vadisinden geçmekte, Koylu-Hisar'ın altından Erzincan ovasına gitmektedir. Bu yoldan ayrılan bir kol Şiran'ı ovaya bağlamaktadır. Şiran'dan da Trabzon'a çok sarp bir yoldan çıkmak kabildir⁸⁸.

Tokat'a gelen Fatih'in Uzun Hasan'ın Ebû Bekr Tahrâni'den tafsil edilen hazırlıklarını duymamış olması imkânsızdır. Bu sebeple hem Akkoyunlu kuvvetleri hakkında bir fikir edinmek, hem de arkasını emniyete almak için Koylu-Hisar'a yürümeye karar vermiş olsa gerektir. Koylu-Hisar'ın kolayca alınmasından sonra da ihtiyatla Kelkit vadisini takip etmiş, bir müddet sonra vadiden ayrılarak her halde Çimen dağları üstünden Erzincan ovasına inmek istemiştir.

c - Uzun Hasan ise Cihanşah ve Ebû Said ile yaptığı kat'i neticeli savaşlarda, hatta Başkent (Otlukbeli) muharebesinde kullandığı tabiiye ile.

⁸⁸ Bu hususta malûmat almak için bk. Fr. Taeschner, Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen. II (Leipzig 1925).

birden Osmanlı kuvvetlerinin önüne çıkmamış, hasmını büsbütün sarp ve dağlık bölgeye çekinceye kadar sadece keşif akınları yaptırmıştır.

d - Osmanlı Ordusu Yassı-Çimen'e gelip Çimen dağlarından Erzincan ovasına ineceği sırada Uzun Hasan'ın öncü kuvvetleri hücumla geçmişlerdir.

Ebû Bekr Tahrâni tarafından tafsilâtle anlatılan bu hücumun Osmanlı kaynaklarında Hurşid Bey kumandasındaki kuvvetlerle yapıldığı bildirilen hücumdan başka olup olmadığı kat'î bir şekilde anlaşılamıyor.

Bunları ayrı ayrı zikreden Hasan Rumlu'nun ifadesi, Osmanlı ve Akkoyunlu rivayetini birleştirdiğinden, hususî bir değer taşımamaktadır.

İlk çarpışmadan sonra ikinci bir çarpışma, yani Gedik Ahmet-Hurşid çarpışması olsaydı, Ebû Bekr Tahrâni bundan muhakkak bahsedirdi kanaatındayız. Her ne kadar Akkoyunluların mağlubiyetiyle bittiği için Uzun Hasan'ın saray tarihçisinin tarafgirlik yapacağı düşünülebilirse de, böyle bir düşünce Ebû Bekr Tahrâni için pek kolay vârid olamaz. Çünkü bu zât hakikata sadık kaldığını muhtelif vesilelerle göstermiştir. Meselâ daha yukarıda görüldüğü vechile Şehzâde Uğurlu Mehmed'in Osmanlı kuvvetleri karşısında dayanamayıp geri çekildiğini açıkça yazmıştır.

Osmanlı kaynaklarında galibiyetle bittiği söylenen çarpışma Ebû Bekr Tahrâni'nin bahsettiği çarpışma ile bir kabul edilse de, yine Akkoyunlu tarihçisinin ifadesini esas almak daha doğru olur. Çünkü, Hurşid Bey çarpışmaya iştirak etseydi, çok geniş bilgi veren Ebû Bekr Tahrâni'nin bu zâttan bahsetmesi gerekirdi.

Ne olursa olsun, Trabzon seferi sırasında Akkoyunlularla Osmanlılar arasında ilk çarpışmanın Osmanlı kuvvetleri aleyhinde netice verdiği kolayca tahmin edilebilir. Çünkü Fatih bu çarpışmalardan sonra daha ihtiyatlı hareket etmiş ve Erzincan'a doğru yürüyüşten vaz geçerek kuzeye, Ebû Bekr Tahrâni'nin dediği gibi Kelkit'e doğru çıkmıştır.

Fatih, Uzun Hasan kuvvetlerini kolayca bertaraf etse veya edebileceğini umsaydı bu çok dağlık bölgeye girmez, Erzincan üzerinden geçtikten sonra Tercan ovasından kuzeye yönelebilirdi.

Halbuki bütün Osmanlı ve Bizans kaynakları Trabzon'a gidilirken çok güçlük çekildiğini bildirmek suretiyle zimnen Ebû Bekr Tahrâni'yi doğrulamaktadırlar.

e - Ebû Bekr Tahrâni'nin iki tarafın da sulh arzusu izhar ettiği hususundaki ifadesi doğru görünmektedir. Çünkü gerek Fatih ve gerekse Uzun Hasan kat'î neticeli bir savaşa girişmeyi göze alamamışlar, karşılıklı olarak birbirlerinden çekinmişlerdir.

Ne Uzun Hasan, Fatih'i Trabzon fethinden vazgeçirmek için kat'i bir teşebbüste bulunmuş, ne de Fatih onu tamamiyle bertaraf etmeye çalışmıştır. Esasen Fatih için ilk hedef Trabzon'un fethidir.

f- Üstünlüğün Fatih'te kaldığı ve Uzun Hasan'ın "şefaaf" dilediği hakkındaki Osmanlı rivayeti kolaylıkla kabul edilemez.

Çünkü Fatih'in bütün Trabzon seferi boyunca Uzun Hasan'dan korktuğu, onun arkadan yapabileceği bir taarruzdan çekindiği, -İbn Kemal'in çok güzel belirttiği gibi- adeta Sâre Hatun'u bir rehine olarak yanında bulundurmasından anlaşılıyor.

g- Ebû Bekr Tahrâni'nin Fatih'in "Sulh için Sâre Hatun gelirse Trabzon'dan vazgeçerim" dediği ve sonra sözünde durmadığı hakkında verdiği bilgi ihtiyatla karşılanmalıdır. Ona bakılırsa, Fatih, her halde Sare Hatun'u yanına aldıktan sonra, Uzun Hasan'a dirsek çevirmiştir.

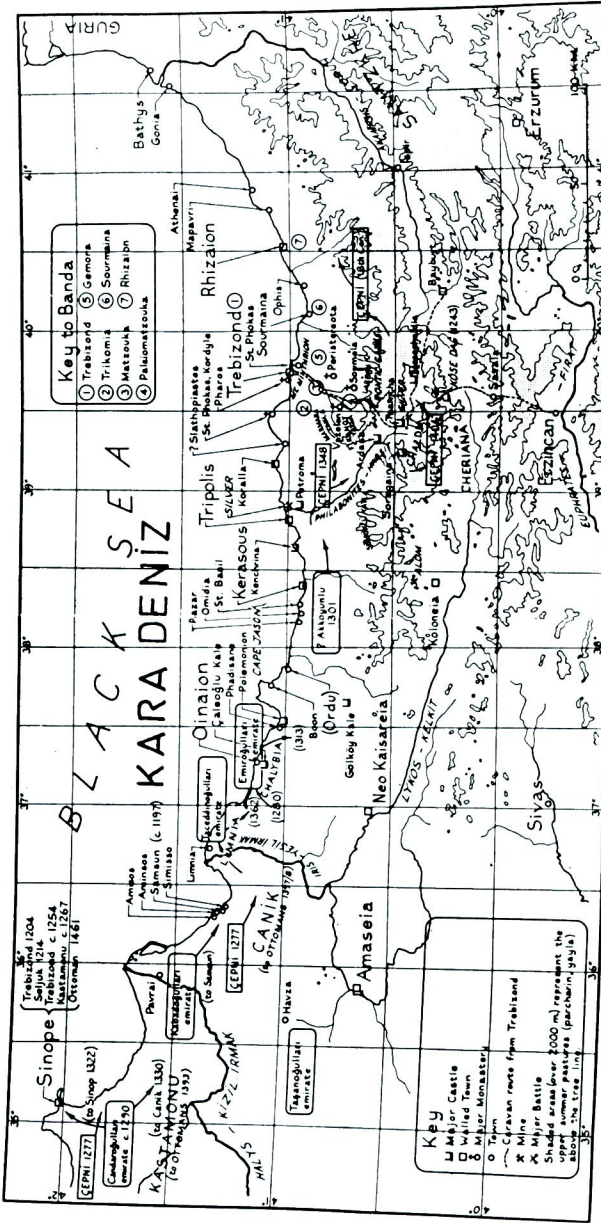
Bununla beraber Fatih'in bazı şeyler vaad etmiş olması muhtemeldir. Çünkü Osmanlı kaynaklarında, fetihten sonra birçok malın Sâre Hatun'a verildiği kaydediliyor.

Sonuç olarak denilebilir ki: Uzun Hasan, Trabzon seferinde kendi menfaatlarını da ilgilendiren bölgelerde, bir rakip olarak Fatih'in karşısına çıkabileceğini göstermiş, fakat ilk teşebbüsü gerek Osmanlı kuvvetlerinin üstünlüğü ve gerekse Fatih'in zekâsı karşısında müsbet bir sonuç vermemiş ve Fatih'in kararlı politikası sonucu Trabzon-Rum imparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir. Böylece Rum tebaası üzerinde kayıtsız şartsız otoritesini sağlayan Fatih, Anadolu'nun siyasi birliğini tamamlama yolunda önemli bir adım atmıştır. Ne var ki, Uzun Hasan'ın bu başarısızlığı onun geleceğe yönelik planlarını değiştirecek kadar önemli olmamıştır⁸⁹.

⁸⁹ Trabzon yolundaki hâdiseler hakkında şimdiye kadar yazılanları (Msl. Hammer, GOR II, s. 54 v.d.; Zinkeisen, GOR in Europa. II, Gotha 1854, s. 327 v.d.; Fallmerayer, s. 285 v.d.; N. Iorga, GÖR II, s. 98 v.d.; W. Hinz, Uzun Hasan, s. 117-118; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, II, s. 54 v.d.; S. Tansel, Fatih S. Mehmed, s. 261 v.d.; Fr. Babinger, Mehmed der Eroberer, s. 205 v.d.; Emile Janssens, Trébizonde en Colchide, s. 140 v.d.; Ş. Tekindağ, Trabzon maddesi, IA.) verdiğimiz bu malûmata göre düzeltmek ve tamamlamak gerekir sanırız.

Bu araştırmamızın ekler kısmında iki mektubun tıpkı basımını vermekteyiz. İlk defa tarafımızdan bilim aleminin istifadesine sunulan bu mektuplar Uzun Hasan'ın (H.875/1471 M) yılındaki Anadolu, seferi ile ilgilidir. Bu önemli seferle ilgili Osmanlı kaynaklarında hiçbir bilgi yer almamaktadır. Üzerinde çalıştığımız ve aynı yılda yazılmış bu mektuplardan ilki Rodos, diğeri ise Kıbrıs hâkimine gönderilmiştir. Bu sefere dair Akkoyunlu Saray tarihçisi Ebû Bekr Tahrâni'nin, eserinde verdiği bilgileri de doğrulamaktadır.

EKLER I: Trabzon - Rum İmparatorluğu ve komşuları Türkmenleri gösteren harita.

Bk. Anthony A.M. Bryer, The Empire of Trebizond and the Pontos, V, London 1980, s. 132-133.

VIII. Son fils Andronic (III), Grand-Comnène, lui succéda et fit périr ses deux jeunes frères, kyr Michel Azakhoulon et kyr Georges Akhponiens. Après un règne d'un an et huit mois, il mourut, le mercredi 8 janvier 6840 (1332).

IX. Son fils kyr Manuel (II) Grand-Comnène, âgé de huit ans, lui succéda et ne régna que huit mois. Car, durant cet intervalle, Parisiens vint avec une armée nombreuse jusqu'à Asomatos¹. Beaucoup de Turcs furent tués, et le reste s'enfuit en désordre; on leur prit aussi beaucoup de chevaux. C'était au mois d'août de l'an 6840 (1332). Le 22 septembre 6841 (1333), kyr Basile, Grand-Comnène, fils de kyr Alexis Grand-Comnène et second frère de kyr Andronic, arriva de Constantinople. Il s'empara du trône, et fit périr en cette rencontre le grand-duc Léxis Tzantzizee et son fils Zampa, grand-domestique. Quant à son cousin² kyr Manuel, il l'exila, et la grande-duchesse Syrikéna fut lapidée. Le 13 février, dimanche de l'Orthodoxie, en la même année 6841 (1333), 1er indiction, l'eunuque Jean, grand-duc, s'étant révolté, tua kyr Manuel d'un coup d'épée. Le mardi 12 septembre, indiction 3e, l'an 6843 (1335), la reine kyr Irène Paléologue³, fille de kyr Andronic Paléologue, arriva à Trébisonde, et le dimanche, 17 du même mois, kyr Basile (1er) fut salué roi.

Le vendredi 5 juillet, 4e indiction, en l'année 6844 (1336), Sichata, fils de Tamartas, vint à Trébisonde, et il y eut un combat à Akhantaca de Saint-KHĖS⁴ et à Minthiros. Par la

¹ Les régus de kyr Andronic III et de Manuel II ont été ignorés des Byzantins, et Nicéphore Grégoire place Basile 1er immédiatement après Alexis II.

² Asonatos, lieu dont la position est inconnue.

³ Manuel, étant fils du frère de kyr Andronic, était son neveu et non son cousin.

⁴ Fille naturelle, suivant Nic. Grégoire cité par Fallmerayer. Hist. de l'emp. de Trébis., en allemand, p. 176. Son père, Andronic III, Pa-

31.

EKLER III: Panaretos'un Frans. tercümesi

Bk. M. Brosset Jeune. Histoire du Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle éd. par M. de Saint-Martin et continuée par M. Brosset XX. 1836, s. 482-509.

ADDITION.

CHRONIQUE DE TRÉBISONDE, COMPOSÉE EN GREC PAR MICHEL PANARÈTE, PUBLIÉE POUR LA PREMIÈRE FOIS, D'APRÈS UN MANUSCRIT DE VENISE, PAR M. TAFEL, A LA SUITE DES OPUSCULES D'KUSTATHE, EN 1829, ET TRADUITE EN FRANÇAIS PAR M. BROSSET JEUNE.

N. B. Au lieu de continuer à morceler ce curieux fragment d'histoire, comme nous l'avons fait dans les volumes précédents (XV, p. 255; XVII, 254, 470; XVIII, 280; XIX, 86), chaque fois que les destinées de Trébisonde ont eu quelque rapport avec celles de la ville impériale, je pense être agréable au lecteur en le lui présentant d'ensemble. Panarète est un écrivain de la basse grecité; on trouve chez lui beaucoup de ces idiotismes particuliers aux Byzantins, qui sont trop connus pour avoir besoin d'être relevés. Comme historien, Panarète est sec et concis ainsi qu'un faiseur de sommaires. Son texte, d'ailleurs, n'est pas encore tel que M. Tafel se propose de l'établir dans une publication subséquente; il y a en outre beaucoup de lacunes, et plusieurs mots tout à fait barbares qu'il faut désopérer de pouvoir expliquer, même avec Ducange.

Je reprends le récit de Panarète où je l'ai laissé, t. XIX, p. 86, et à l'endroit où il peut fournir quelques éclaircissements pour le texte de l'histoire du Bas-Empire, I, cxi, § 34 du présent volume.

VII. Mort d'Alexis (II), Grand-Comnène, le jeudi 3 mai 6838 (1330), après trente-trois ans et trois mois de règne.

de quelques gardes du palais, se rendirent maîtres de Saint-Eugénios¹. Les Amyntariarantes s'emparèrent, de leur côté, de la citadelle et de la personne de la reine.

Le dimanche 2 juillet 6848 (1306), le grand-duc Jean l'eunuque vint de Linnia² avec une grande armée; on se battit, on tira les machines contre la citadelle, qui fut livrée aux flammes, et tous ses beaux édifices incendiés. Le Tzanicrite et les autres chefs furent exilés à Linnia, où ils moururent³.

Le même mois de la même année, notre armée passa dans le mont Parkharis⁴, ravagea le pays d'Amit, et y fit beaucoup de butin. Les fils de Dolinos y périrent.

Le vendredi 5 juillet⁵, 9e indiction, en 6849 (1307), le roi des Romains kyr Andronic (III) Paléologue mourut. Le même mois de la même année moururent les archontes à Linnia. Encore la même année, le mercredi 4 juillet⁶, les Turks d'Amit firent une incursion dans notre pays, et mirent les Grecs en fuite, sans qu'ils rendissent combat, et firent périr beaucoup de chrétiens. Trebisonde tout entière fut brûlée par dedans et par dehors, beaucoup de peuple, de femmes et d'enfants mou-

grace de Dieu, l'ennemi fut vaincu complètement et forcé à prendre la fuite. Son Remès, fils de Rousithavi, fut aussi tué¹. Le deuxième jour du mois de mars, commencement du jeûne en l'honneur de la Vierge, il y eut une éclipse de soleil de quatre à sept heures; le peuple se souleva contre le roi, et s'étant rassemblée hors de la citadelle, lança des pierres contre lui. Ceci eut lieu en l'an 6845 (1337), au mois d'octobre, 5e indiction.

L'an 6847 (1339), naquit kyr Joannès, Grand Comandé, surnommé kyr Alexis, second fils de kyr Basile. Celui-ci salua reine de Trebisonde kyra Irène, le 8 du mois de juillet, même année. Le roi kyr Basile, Grand-Comandé, mourut le jeudi 6 avril, en 6848 (1340), indiction 8e, après un règne de sept ans et six mois. Ses fils kyr Alexis et Kalojean² furent envoyés à Constantinople, et sa veuve kyra Irène monta sur le trône. Il y eut aussitôt révolte des archontes et scission en deux partis. Le grand-général kyr Sébasto, Tzanicrite³, avec les senlaires et les Mitzomates⁴, aidé de Constantin Doranite, des Kalasties, de Kamakhène, de quelques hommes du peuple et

¹ Au premier aspect, plusieurs des noms propres contenus dans ce récit paraissent géorgiens; mais, dans l'absence de tout autre renseignement, on peut croire que ce Tzarnias est le begler-beg Timour-tsch, officier de l'armée de Bajazet qui, après la mort de ce prince, s'étant mis au service de son fils Ila, finit par être battu, et assassiné dans sa fuite près du lac d'Ouzoumpoulou. De Hamuer, *op. cit.*, t. II, p. 131. Quant à Sébasto et son père Rousithavi ils ne sont pas connus d'ailleurs, et l'écriture de Remès n'offre également aucun indice.

² Le mot que je traduis ainsi est *zouza*, nom turk grecisé. C'est le Kaleb ou Kila qui se trouve dans plusieurs noms de villes: Hassan-Kaleb, etc.; et spécialement c'est

¹ Saint-Eugénios, église bâtie par l'empereur Justinien en l'honneur d'un saint de ce nom nausivise par ordre de Lucias, au temps de Maxime. Elle est à l'ouest de la citadelle intérieure de Trebisonde, et à l'extrémité occidentale de la montagne de Poutéris, dans un lieu qui servait, au VIIe siècle, d'école au célèbre philosophe Tychichus de Trebisonde. Mais, lors de la prise de la ville par le sultan Mehémét, ce lieu devint une mosquée pour faire la prière du vendredi, et prit, ainsi que tout le quartier, le nom de El Djoumras djoumi.

² On a vu cet événement sous la date du 15 juin 1341, dans l'Hist. du Bas-Empire, t. 109, § 72.

³ Il y a ici évidemment une fautive indication, puisque le vendredi était le 3 du même mois. Les jours sont désignés dans notre texte par 1er, 2e, etc., au par des lettres numériques équivalentes; mais souvent il y a des erreurs; je me contente d'en prévenir une fois pour toutes.

rendent en foule à certains jours. Minas, 104, 121.

² Ville à l'ouest de Trebisonde, sur le bord de la mer Noire.

³ L'époque de leur mort est précisée plus bas.

⁴ Montagne et chaîne de montagnes entre les pachaliks de Qis d'Akhalkakhe et de Trebisonde.

⁵ On a vu cet événement sous la date du 15 juin 1341, dans l'Hist. du Bas-Empire, t. 109, § 72.

⁶ Il y a ici évidemment une fautive indication, puisque le vendredi était le 3 du même mois. Les jours sont désignés dans notre texte par 1er, 2e, etc., au par des lettres numériques équivalentes; mais souvent il y a des erreurs; je me contente d'en prévenir une fois pour toutes.

SUPPLÉMENT.

même mois de la même année, kyra Irene Paléologue fut envoyée à Constantinople sur une galère franque. Le 10 septembre, kyr Nicéas et Grégoire Midzomate, kyr Constantin Doranite et son fils Jean, Michel, frère de Midzomate, et beaucoup d'autres de la même faction, prirent la fuite et vinrent à Constantinople sur une galère vénitienne. Le 17 septembre, ils partirent avec kyr Jean Comnène, fils de Michel, sur deux galères vénitiennes et trois génoises, et arrivèrent à Trébisonde le mercredi 4 septembre de l'an 6851 (1343). Kyr Jean (11) fut couronné le 9 du même mois dans Chrysocephale³, dans le ...⁴, et en cette occasion les populations se rassemblèrent de toutes parts; il y eut des pousuites et de grandes dévastations. Les archontes Abyzantariens y furent tués; Sagali, mère de kyr Georges fut insultée, et avec elle fut étranglée la princesse Anachoutlou, après un règne d'un an un mois et huit jours.

X. Au mois de juin 6851 (1343) les Turks d'Amit⁵ vinrent nous attaquer, et s'en retournèrent sans succès. L'annuque grand-duc, qui gardait kyr Michel à Limnia, ayant été tué au mois de mars, le scholaire grand-duc vint chercher kyr Michel, qui monta sur le trône le lundi 3 mai 6852 (1344) et fut couronné le même mois. Après un an et huit mois de règne, ce prince rélégu⁶ son fils, de force, dans la Laure de Saint-Saba⁶.

1 Le texte dit seulement : // fut couronné, sans nommer le prince.

2 Chrysocephale, convent de femmes, bâti par Flavius Julim Comnastin, qui portait le titre de roi du Pont; aujourd'hui c'est une mosquée, au milieu de Trébisonde. M.

3 Le texte dit seulement : // fut couronné, sans nommer le prince.

4 L'histoire de ces tribus est traitée au long dans l'ouvrage de Fallmerayer, p. 203-212.

5 Le texte dit seulement : // fut couronné, sans nommer le prince.

6 L'histoire de ces tribus est traitée au long dans l'ouvrage de Fallmerayer, p. 203-212.

7 Le texte dit seulement : // fut couronné, sans nommer le prince.

8 L'histoire de ces tribus est traitée au long dans l'ouvrage de Fallmerayer, p. 203-212.

9 Le texte dit seulement : // fut couronné, sans nommer le prince.

486 SUPPLÉMENT.
vurent dans les flammes. A ce malheur se joignit tout à coup la courrougion causée par la mauvaise odeur des cadavres d'hommes et d'animaux.

Mais avant cela kyra Anna Anakhoutlou, fille de kyr Alexis, Grand-Comnène, quittant l'habit monacal, vint dans la Lazie, et s'en empara. Après avoir mis tout à feu et à sang, l'Anakhoutlou, avec son armée de Lazes, s'empara de la royauté, le mardi 17 juillet de la même année. Quant à la princesse Paléologue, elle descendit du trône après un règne d'un an et trois mois. Le lundi 30 du même mois de la même année, kyr Michel, Grand-Comnène, fils d'Alexis, vint de Mégéopolis avec trois vaisseaux, le scolaire Nicéas, et kyr Grégoire Midzomate. Ils débarquèrent avec peine, et les archontes lui prêtèrent serment, ainsi que le métropolitte Acace, et ... le reconnurent pour maître. Mais le matin, je ne sais comment il se fit que le peuple le chassa. Quant aux barques, les Lazes s'en emparèrent, et ils tirèrent beaucoup de monde avec leurs traits.

Le vendredi 3 du même mois, en l'année 6849 (1341), les Turks d'Amit revinrent de nouveau, mais, par la grâce de Dieu, ils ne purent nous faire aucun mal, et s'en allèrent avec honte, les mains vides. Le 7 du même mois de la même année, kyr Michel fut envoyé en exil à Oëneon¹, puis à Limnia. Le 10 du

1 Ici le texte publié par M. Tafel murailles, dont la dernière est au sommet. Chaque enceinte a sa porte, mais la dernière en a deux. Il n'y trouve sept citernes. Cette citadelle est un édifice des Génois. Les tétrabrys du lieu l'ont restaurée. A l'orient est la rivière Thagamos d'Arrien. Mais son port n'est, pas sûr, parce qu'il est toujours battu des vents. A l'ouest, sur un promontoire, on voit les restes d'une ancienne église grecque de Saint-Nicolas, bâtie en pierres, et ronde, et qui est visitée par les pèlerins chrétiens. Cette province est le Pont-Polémonaque, contre-atréfois ce libre, qui avait pris le nom du roi Polémon. Ce prince et sa femme bi-

indique une lacune.

2 Notre texte ne dit nulle part de qui ce prince kyr Michel était le fils, ni quels étaient ses droits au trône.

3 Aujourd'hui fondée, l'ancienne Oionopolis, ville à 18 milles de Thème. Le rivage y forme un beau croussant; au nuit on construit de grands vaisseaux. Il y a huit cents maisons de Grecs, quarante d'Arméniens, et quelques étrangers. Le palais du pachà est un bel édifice.

A quelque distance au sud est une haute montagne formant un cône aigu, sur laquelle est une citadelle impenetrable, environnée de quatre

murailles, dont la dernière est au sommet. Chaque enceinte a sa porte, mais la dernière en a deux. Il n'y trouve sept citernes. Cette citadelle est un édifice des Génois. Les tétrabrys du lieu l'ont restaurée. A l'orient est la rivière Thagamos d'Arrien. Mais son port n'est, pas sûr, parce qu'il est toujours battu des vents. A l'ouest, sur un promontoire, on voit les restes d'une ancienne église grecque de Saint-Nicolas, bâtie en pierres, et ronde, et qui est visitée par les pèlerins chrétiens. Cette province est le Pont-Polémonaque, contre-atréfois ce libre, qui avait pris le nom du roi Polémon. Ce prince et sa femme bi-

indique une lacune.

2 Notre texte ne dit nulle part de qui ce prince kyr Michel était le fils, ni quels étaient ses droits au trône.

3 Aujourd'hui fondée, l'ancienne Oionopolis, ville à 18 milles de Thème. Le rivage y forme un beau croussant; au nuit on construit de grands vaisseaux. Il y a huit cents maisons de Grecs, quarante d'Arméniens, et quelques étrangers. Le palais du pachà est un bel édifice.

A quelque distance au sud est une haute montagne formant un cône aigu, sur laquelle est une citadelle impenetrable, environnée de quatre

murailles, dont la dernière est au sommet. Chaque enceinte a sa porte, mais la dernière en a deux. Il n'y trouve sept citernes. Cette citadelle est un édifice des Génois. Les tétrabrys du lieu l'ont restaurée. A l'orient est la rivière Thagamos d'Arrien. Mais son port n'est, pas sûr, parce qu'il est toujours battu des vents. A l'ouest, sur un promontoire, on voit les restes d'une ancienne église grecque de Saint-Nicolas, bâtie en pierres, et ronde, et qui est visitée par les pèlerins chrétiens. Cette province est le Pont-Polémonaque, contre-atréfois ce libre, qui avait pris le nom du roi Polémon. Ce prince et sa femme bi-

indique une lacune.

2 Notre texte ne dit nulle part de qui ce prince kyr Michel était le fils, ni quels étaient ses droits au trône.

3 Aujourd'hui fondée, l'ancienne Oionopolis, ville à 18 milles de Thème. Le rivage y forme un beau croussant; au nuit on construit de grands vaisseaux. Il y a huit cents maisons de Grecs, quarante d'Arméniens, et quelques étrangers. Le palais du pachà est un bel édifice.

A quelque distance au sud est une haute montagne formant un cône aigu, sur laquelle est une citadelle impenetrable, environnée de quatre

murailles, dont la dernière est au sommet. Chaque enceinte a sa porte, mais la dernière en a deux. Il n'y trouve sept citernes. Cette citadelle est un édifice des Génois. Les tétrabrys du lieu l'ont restaurée. A l'orient est la rivière Thagamos d'Arrien. Mais son port n'est, pas sûr, parce qu'il est toujours battu des vents. A l'ouest, sur un promontoire, on voit les restes d'une ancienne église grecque de Saint-Nicolas, bâtie en pierres, et ronde, et qui est visitée par les pèlerins chrétiens. Cette province est le Pont-Polémonaque, contre-atréfois ce libre, qui avait pris le nom du roi Polémon. Ce prince et sa femme bi-

Les premiers personnages ayant été massacrés, le scolaire Nicéas fut fait grand-duc; Grégoire Midzomate, grand-général; Jean Kobasite, grand-domestique; Constantin Doranite, vestiaire; son fils, évêque; Jean Kobasite, grand-intendant des finances; le fils du scolaire Midzomate, chambellan; Amir-tzantzis¹, Tzanichite ...; Etienne, grand-connetable.

XI. En novembre 6854 (1340), le roi kyr Michel lit arrêter le scolaire grand-duc, le grand-domestique Midzomate, et autres du même parti. Kyr-Jean Comnène fut alors envoyé à Constantinople en 6855 (1347); Saint-André et le hynson² furent pris.

XII. En septembre, 1re indication, la peste dite *panonika*³ se déclare; les enfants, les frères, les parents sont enlevés en grand nombre. Elle régna sept mois.

XIII. La même année 6856 (1348), au mois de janvier, Kérasunte est prise, ravagée, incendiée par les lamaites⁴. La même année, 1re indication, le 29 juin, une armée de Turks fond sur Trebissonde; c'étaient Acchis Anna Paka, de Tzichain, Machmat Eckerptaris de Paupert, Touralipak d'Amit, et Posio-

¹ Le mot *panonika* ne se trouve point dans un grand nombre de lexiques saint Saba. Des roines de chapelle inquit qu'il y avait dans cette plaine un lieu convent grec (Militia, *schola*); selon moi, ce serait nos. § 133. Peut-être est-ce le lieu désigné dans notre texte.

² Je suis convaincu et c'est également l'opinion de M. Vallinier, que ce nom d'Amir-tzantzis doit répondre à celui d'Amir ou chef des tchoucks, le des buisiers du palais, dignité encore en vigueur aujourd'hui à la cour de Constantinople. Ce nom sera ensuite devenu nom de famille. Au reste, le texte ne dit pas de quel grade fut revêtu ce seigneur.

³ Le mot *panonika* ne se trouve point dans un grand nombre de lexiques que j'ai consultés. Je ne suis si ce ne serait pas un dérivé de *panon*, *panon* (Militia, *schola*); selon moi, ce serait nos. § 133. Peut-être est-ce le lieu désigné dans notre texte.

⁴ Panoncha ou panoncha est un mot grec signifiant *lanceur*, *paroncha* ou *paroncha* en latin. Alai *panoncha* doit être la même maladie que celle dite *nos. panoncha*.

⁵ Aucun renseignement ne m'est parvenu sur cette famille ou nation.

gans, à la tête des Tzianes⁵. La guerre retentit à nos oreilles pendant trois jours; puis ils s'enfrent honteux et battus, non sans perte de beaucoup de Turks.

XIV. Le mardi 5 mai 6847 (1349), arrivèrent ici, de Kapha, deux galères franques; une de nos grandes galères et une petite sortirent de Daphnus, avec bon nombre de petites barques; on se battit. Par la faveur du ciel, les Francs furent vainqueurs. Le grand-duc Jean Kobasite fut tué avec beaucoup d'autres, ainsi que kyr Michel, Tzanichite. La galère fut brûlée; les Francs qui étaient sur la terre ferme furent tués ou chassés, et leur cadavre partit.

XV. Le 15 juin 6857 (1349) parurent trois galères de Kapha et une barque d'Amisoa⁶; après beaucoup de pourparlers, de contestations et de propositions, la paix se fit en leur livrant Léontocastrou; car alors le roi kyr Michel était très-malade. Le scolaire Nicéas étant venu de Kenchrina, fut fait grand-

¹ Dans cette énumération, on reconnaît aisément les noms et les titres propres aux Turks: Aina-Paka, c'est Aina-Beg ou Bey, officier de l'armée de Bajaset, nommé Aina-Beg par M. de Hammer; Machmat est Mahmal ou Malomet. Les Tzianes sont les indigènes de la Lusitane, connus des Héraultais sous le nom de Trames; et encore sur les cartes russes et arméniennes, leur pays porte le nom de Tcharnith, Djarnik... etc.

² Amisoa, aujourd'hui Samson, s'appelait mille de Comandjougba; belle ville ayant une ancienne citadelle et d'anciennes églises; il y a un port profond, fermé par un cap; mais ce port était ouvert et pesable. C'est un lieu de commerce fréquenté par toutes les nations, même par les Arméniens. Au temps d'Alexandre, c'était une ville libre; plus tard,

elle fut soumise à Mithridate, qui y construisit un palais sur l'Iros, selon Jean Galbulfens. Approuve que ce prince construisit Eupatoria près d'Amisoa, et en fit sa capitale; ce qui augmenta l'importance de ce lieu. Pompée y fit porter le corps de Mithridate, mais il ne put supporter la vue de ce triste spectacle, et passa rapidement près de Sinope, où on entra ce prince en grande pompe. A quelques milles est la montagne de Tzereit où l'on a trouvé une grande mine d'argent et des restes des travaux des anciens Grecs. Le mineur en est rouge et pesant; on voit assure qu'il contient toujours unonce Nèpe, ou se trouvent de bonnes eaux, et qui sert de point de direction aux vaisseaux venant de Kénécine. Minas, § 80.

due, et épousa la fille de Samson. Le règne de kyr Michel avait déjà duré deux ans et sept mois¹.

XVI. Le dimanche 13 décembre 6858 (1350), kyr Mirhel Comiène descendit du trône. Le mardi 22 du même mois, kyr Jean, surnommé à cause de son aïeul, kyr Alexis, fils de Basile Comiène, vint à Trebissonde, accompagné de sa mère frêne, Grande-Comiène, et fut déclaré roi. Il fut couronné le 21 janvier, jour de Saint-Enguénis, dans l'église du même saint. Pour kyr Michel, il le fit raser, et le reléqua au monastère de Saint-Saba. Un an après, il fut envoyé à Constantinople avec Tatas kyr Michel Samson, qui devint plus tard gendre de l'empereur.

La même année 6858 (1350), il y eut de grandes dissensions parmi les archontes, par suite desquelles furent arrêtés, au mois de juin, le grand-général, kyr Théodore Doranite, dit Pilétes, son frère, Constantin Doranite, le vestiaire, et toute sa famille. Les personnages ci-dessus furent enfermés dans le palais des archontes et rappelés ensuite le 7 du même mois².

Au mois de janvier 6859 (1351), Léon Kabasté, vestiaire, fut arrêté, et Pilétes élevé en sa place. Tatas Michel Samson s'embarqua pour aller à Constantinople épouser la princesse Chobé, fille de l'empereur. La même année, au mois de mai, un lundi, le palais fut pris par Pilétes et ses partisans. Le scholaire grand-duc fut fait prisonnier. Le peuple s'étant soulevé, il fut délivré, et le roi s'en alla à Tripoli. Pilétes, son fils et son gendre, et les fils de Xénite, furent envoyés tous ensemble à Kenchrina. Le 3 septembre, 4e indiction 6860 (1352), la princesse Comiène Cantacuzène, fille de kyr Nicéphore Cantacuzène sébastocrator, cousin germain de kyr Jean Cantacuzène, empereur des Grecs, arriva de Constantinople sur une galère. Le 28 du mois, elle fut nommée pour la première fois avec le roi dans les prières, au couvent de Saint-Enguénis.

¹ C'est une erreur manifeste; signifiant père, i. e. gouverneur, puisqu'il avait été couronné en équivalent au mot turk *ata* dans 6832, le lundi 3 mai, il y avait donc Atabek, père, i. e. gouverneur du 4 ans et 11 mois qu'il était souverain de Trebissonde.

² Le texte dit : avec le Tatas parz b, qui paraît être l'abrégé de Samson. Je regarde ce mot comme *éé d'ouh*.

La même année 6860 (1352), le 22 septembre, nous partîmes avec la reine, mère du roi, pour Linnia, contre Constantin Doranite, frère de Pilétes, vestiaire, qui y commandait, et nous revînmes trois mois après.

XVII. Au mois de juin de la même année, l'échanson Jean Tachinite se revolta et s'empara du château de Tzanicha. En avril¹ de la même année, la reine y alla avec le roi, et ils retablirent la tranquillité. Au mois de juin de la même année, furent étrangers Pilétes, son fils et son gendre, dans le château de Kenchrina. La même année 6860 (1352), la sœur du roi, kyr Maria, Grande-Comiène, partit pour épouser Cloutoulou-pék, fils de Tourali, émir d'Amit, au mois d'août. La même année², les galères vénitienes attaquèrent celles de Géars et brûlèrent beaucoup de vaisseaux. Dans le même mois de juin 6862 (1354), le scholaire s'enfuit à Kérasontie³, mais qui peut dire

¹ Ce nom de lieu, inconnu d'ailleurs, paraît formé de deux mots géorgiens. Tzani Tzikhé, citadelle de Tsanes. On sait que la reine de George-Thamar avait conjugué tout le pays des Lazes, et même Trebissonde, à son mari.

² Il y a sans doute une transposition qui tire à une erreur facile à apercevoir et à réparer.

³ L'histoire de Venise par Darn ne mentionne pas d'autres combats entre les flottes génoise et vénitienne que ceux dont il a été question, livre extrait de l'h. du B. E. § 23, seq. Ajoutons que Kérasont, Kérasont, à quarante-six milles d'Ortous, colonie de Sinope, à qui elle payait tribut, situés en Arrien. Plus tard, Pélras, fils de Mithridate, y bâtit une citadelle, on reprit celle qui y existait, et la nomma Pharnakia. Elle est construite sur le bord de la mer, sur un plateau entre deux rochers escarpés, sur l'un desquels les princes

de Trebissonde avaient élevé un fort aujourd'hui en ruine. Ce qui ferait croire qu'il s'y finit peu de commerce, et que toute sa richesse était dans ses bois et ses troupeaux, c'est que sur les nomades on voit un côté un satyre tenant d'une main un cierge et de l'autre une herbe, et sur la face une figure de Mars-Aurès. Son nom de Kérasont lui vient de l'abondance des cerises qu'elle produit. Lucullus transporta cet arbuste à Rome après la conquête du pays; de là il se propagea en Europe, et fut porté en Angleterre, en l'an 1200. Nicias, § 92.

Kérasont a deux ports, celui de l'orient, Dourac-Capou-Linnat; celui de l'occident, Loulja-Linnat, également peu sûrs en hiver. Sur un promontoire, il y a une bonne fortresse où se trouvent des églises. Les maisons de la ville, au nombre d'environ mille, sont peuplées de Grecs,

ce qui arriva dans l'intervalle du mois, et les apocryphes ?

XVIII. Le 22 mars 683 (1355), le scholaire grand-duc, accompagné de son fils le chambellan, vint à Trébisonde avec une galère et onze barques. Le protovestiaire Basile Chonpakt alla à sa rencontre. Après bien des paroles et des contestations, tout se rétablit, et ils revinrent à Trébisonde.

La même année 683 (1355), 8e indiction, au mois de mai, le roi arma deux galères et quelques petits bâtiments, et partit avec la reine son aïeule et le métropolitain, pour attaquer le scholaire à Kérasonte. Ce dernier était à Kenchrina, et le chambellan, son fils, à Kérasonte. Après un combat qui eut lieu, on se réconcilia, et Kérasonte se soumit au roi. Le chambellan quitta la ville et vint rejoindre son père à Kenchrina, où étaient tous les partisans du scholaire. Le roi, ayant renvoyé sa flotte et la reine à Tripolis¹, vint de sa personne à Kenchrina. Là

d'Arméniens et de Turcs. L'évêque y résidait autrefois. Les Arméniens ont quarante maisons et une église élevée, bâtie en pierres, non loin d'une ancrane citadelle. Cette église, autrefois grecque et dédiée à la Vierge, a été restaurée par les Arméniens sous l'invocation de saint Sergis. Près de la mer est une lagune où l'on tire les pierres nommées agig et ainsi nommées parce qu'elles sont dures; aux environs sont de beaux jardins.

Kérasou-Aïasi est une petite île à trois milles de Domic-Caron, et d'une circonférence de trois milles; C'est l'île qu'Arrien nomme Arthé-antidya (male et fenelle).

¹ C'est ainsi qu'on appelait les requêtes adressées à des supérieurs; mais, avec cette explication même, la phrase est à peu près intelligible dans sa concision.

² Tripoli, l'ancienne Iacopolis, est à dix-huit milles de Zéphure, est

un petit port où peuvent hiverner quelques vaisseaux; mais l'entrée en est semée d'écueils et dangereuse. La position de la ville sur le bord de la mer est très-agréable: ses habitans sont Arméniens, Grecs et Turcs. Au bout de la ville, en face de Zéphure, est la petite île de Phérou-dachi, formant une passe pour les vaisseaux. Non loin de là est le cap Killeh, sur lequel est un ancien clocher. Tripoli se compose de trois villes, de trois quartiers et de trois forts anciens. Le premier, Douroumje Kalé, le deuxième, sur un promontoire au milieu de la mer; le troisième, nommé Pétrousa, imprenable par sa position sur un rocher que l'on ne peut escalader qu'en trois heures. Une non-ville amazone, Dervisch Gesti, s'y est défendue de nos jours pendant six mois contre le pacha, et, après sa retraite, elle y affermit son autorité. On voit sur ce rocher la porte d'une ancienne citerne. Depuis que les

ayant rassemblé de la cavalerie, il fit serrer de près, du côté de terre, ceux de la ville, et s'en alla lui-même par mer. Après un combat, les révoltés se soumièrent au roi et le reconnuèrent. Le roi se la suite revint; mais le scholaire, avec ses amis, resta au même lieu, et fut rejoint par le protovestiaire et ceux de son parti venant de Linnia.

Au même mois de la même année, Jean Kabasite, duc de Chalcède, surprit avec une armée Chériana, et s'en empara. Sorogaina fut aussi délivrée et fit sa soumission au roi. La même année, kyr Michel, Grand-Comme, s'échappa de Constantinople, s'avança jusqu'à Samchat et battit ensuite en retraite.

XIX. Au mois d'octobre, 9e indiction, l'an 6864 (1356), le grand-thésaurier Midzomate et le grand-général Samson s'avancèrent jusqu'à Tripoli et Kenchrina, et en s'emparant du scholaire et des siens rétablirent la paix.

XX. Le vendredi 27 novembre, 9e indiction, l'an 6864 (1356), poussés par un mauvais génie, nous marchâmes contre Chériana avec le roi; d'abord nous fîmes des ravages, du butin et des prisonniers, mais à la sixième heure, nous prîmes la fuite et des désordre, poursuivis par une poignée de Turcs; quatre cents chrétiens furent tués, ainsi que beaucoup de chevaux. Jean Kabasite, duc de Chalcède, succomba aussi; si le Seigneur n'eût été avec nous, j'aurais péri moi-même. Mais, grâce à la vigueur de mon cheval, je pus assurer la retraite du roi, et nous revînmes à Trébisonde en trois jours. A cette époque, il naquit au roi un fils, kyr Andronic, d'une femme étrangère, qu'il préférait à la reine¹.

Turks s'en emparèrent, les Grecs y étoient restés jusqu'à nos jours; ils en ont été chassés. Les conquérants attachèrent tant de prix à sa possession qu'ils l'appellèrent Bech-Roum (Maison des Grecs), d'où s'est formé le nom de Pétrousa. Selon Arrien, il y avait à trois milles de là un lieu nommé Argyra, ou mine d'argent; cette mine est encore exploitée.

¹ Chériana, Sorogaina, lieux connus d'ailleurs.

² Je ne vois pas que l'on puisse tirer un autre sens des mots grecs, qui se traduisent ainsi littéralement :

pays, enleva du butin de toute espèce depuis Pálcónatzouca jusqu'à Dihaisimos.

XXV. Le 22 janvier, même année (1358). Jean Licontosthète, apocryphaire, vint de Constantinople.

XXVI. Le mercredi 22 août, 11e indiction, l'an 6866 (1358), Despinaçhat¹ kyra Maria, sœur du roi, mariée à Chouloupek, vint à Trébisonde. Le mercredi 29 août, 11e indiction, même année, kyra Théodora, fille du roi kyr Basile (1er), parut pour épouser Chazymiris, fils de Páiram, accompagnée de Choupaka kyr Basile le scolaire, son chef de noce.

XXVII. Le lundi 17 septembre, 12e indiction, l'an 6867 (1359), dans l'après-dîner, il naquit au roi un fils, qu'il nomma kyr Basile, du nom de son aïeul.

XXVIII. (Ce § manque, ou les suivants ont été inexactement numérotés).

XXIX. Le lundi 5 de mai, 14e indiction, l'an 6869 (1361), il y eut une éclipse de soleil telle qu'on n'en vit point de nos jours. Les astres disparurent du ciel; elle dura une heure, . . . minutes². Le roi kyr Alexis et sa mère kyra Irène, quelques-uns des archontes, et moi avec eux, nous nous réunîmes dans le convent de Souméda, à Matzouca, en cette circonstance, et nous y priâmes long-temps.

La même année 6869 (1361), le 6 décembre, six mois auparavant³, le roi était allé à Limnia, et en était revenu après une absence de trois mois. La même année, arriva de Constantinople l'apocryphaire Licontosthète, envoyé par l'empereur-kyr Jean Paléologue pour solliciter la main de la fille de notre souverain. La même année, 15e indiction⁴, le mercredi . . . du mois

¹ Je pense que ce mot est incorrecte dans cette chronique, sous des deux termes, grec *despinaçhat*. Mais, au lieu de les ramener à l'exactitude, en les appuyant à partir de *despinaçhat*, je l'ai 315 de Jésus-Christ comme cela doit être dans les auteurs grecs, je ne suis contenté de les régulariser, en prenant pour points de départ trois indictions de communications de cycles, qui se rencontrent aux

² Le nombre de minutes n'est pas indiqué.

³ On sait que l'année grecque commence le 1er septembre.

⁴ Les indictions sont en général désignées d'une manière inexacte et

XXI. Le 19 décembre, 10e indiction, en 6865 (1357), nous suivîmes le roi à Limnia, après avoir célébré la Nativité du Christ à Krasonte, et la fête des Lumières à Jasonis¹. Quatorze Turks furent tués. Nous marchâmes sur Limnia, et nous revînmes à Trébisonde, après une expédition de trois mois.

Le jeudi-saint, 6 avril, 10e indiction, en la même année 6865 (1357), naquit kyra Anna, fille du roi et de notre reine kyra Théodora.

XXIII. Au mois de mai, 10e indiction, en l'année 6865 (1357), le roi marcha avec ses troupes vers le Parkharis, et parcourut toute la contrée.

XXIV. Le samedi 11 septembre, 11e indiction, l'an 6866 (1358), arriva de Sinope kyra Eudoxia, fille de kyr Alexis, Grand-Comnène. Le lundi 13 du même mois, 11e indiction, même année, profitant de notre négligence, Chazymiris, fils de Páiram, vint à Matzouca avec beaucoup de troupes, ravages le

Toue ergo et genuit rex filium kyr ¹ Madéga, district au-dessus de Andronicum est altera, et *malitron* Platana, composé de cent cinquante villages, où il y a quelques chapelles. Les Turks y parlent grec, et les Grecs sont presque tous ouvriers en cuivre. Du temps du sultan Mahmout, il commença à faire partie du district de Goumakhbané, par suite de la demande que firent les habitants d'être séparés de celui de Trébisonde. Le fameux Hékim-Opoulon parla, grand-vizir pour la troisième fois en 1746, avait été trois fois pacha de Trébisonde, et était son autorité sur Madéga et des pachaliks environnants. Mais, depuis, le pays est revenu au même état (intendant des mines) et en dépend encore. Le Térébey est indigène. Il y a de l'huile excellente, du fromage, du tabac, et autres productions. Minas, § 101; Indjidj, p. 100.

Jasonis, aujourd'hui Eason-Bourai (promontoire de Jason), à 18 milles de Platra (36 d'aujourd'hui), offre une rade dont l'entrée est pleine d'écueils. Ce lieu tire son nom de l'argonaute Jason, qui y aborda. Au-dessous du promontoire, il y a d'anciens convents et une grande église de la Vierge. Sur la montagne est l'antique forteresse de Khorathé.

Xaldé. C'est un lieu assez fréquenté, et qui vient d'aborder et se rafraîchir ceux qui arrivent de Grèce.

Comme la mer y est souvent mauvaise, on y vient avec précaution, avec une seule voile, et on sait que l'on s'est repris quelques fois, à son départ. Minas, § 86.

de juillet, dans l'après-dîner, mourut le scolaire Nicetas, grand-duc. Le roi, vivement affligé, accompagna ses funérailles, vêtu de blanc, en signe de douleur, comme cela se pratique pour les princes du plus haut rang.

Le vendredi 23 juillet, 14e indiction, en 6869 (1361), le gouverneur¹ de Papourt Chotzi-Alatiph, avec quatre cents soldats choisis, tomba à l'improviste sur Matzouca, Larachana et Chasdenicha. Mais, par des chemins détournés, les habitants de Matzouca surprirent les Turks, en tuèrent six, en prirent un plus grand nombre, quantité de chevaux et d'armes, et compèrent la tête à Chotzi-Alatiph lui-même. Le lendemain, toutes ces têtes furent portées en triomphe à travers Trebisonde.

XXX. Le 13 décembre, nous partîmes à la suite du roi pour la Chalybie, marchant contre Hospitocastron, qui appartenait à Chatzimiri, fils de Pairem, pour le punir d'avoir fait une incursion à main armée contre Kerasonte, et de nous y avoir attaqués. De la Chalybie, nous allâmes par terre à Kerasonte, suivis de l'emir Chatzimiri avec ses Turks devenus pour ainsi dire nos esclaves.

En la 15e indiction, 6870 (1362), au mois d'octobre de la même année, Acchina-Pak d'Erzinga² vint assiéger le château de Golcha. Durant seize jours, il employa ses machines et livra de fréquents assauts; mais n'ayant pu réussir, grâces à Dieu, il s'en alla honteusement, les mains vides. Le roi rebâtit alors le temple de Saint-Phokhâ³ à Kortylé, et y établit un couvent.

¹ Barpet ou Papourt, l'une des principales villes du pachalik d'Erz-

rom, est au sud-est de Trebisonde, c'est une ville forte, traversée par le Dhorokh, dont le cours y est très-rapide et très-large. On y compte 2000 maisons, parmi lesquelles plusieurs rues habitées par les Arméniens. Ces derniers y ont 4 églises. On y parle la langue géorgienne d'après le témoignage de M. Komastov qui y

passa en 1838. Indjidji, Asie, p. 95.

² Erzinga, on Eranga, Eraseujan, est une ville et un district important du pachalik d'Erzrom. À 3 journées de la ville de ce nom, au sud est le Gali-Ket affluent droit de l'Emphrate. Il y a environ 8,000 maisons; elle fut renversée par un tremblement de terre au mois de juillet 1784; à peine 600 maisons restèrent sur pied. Indjidji, p. 99.

XXXI. La même année 6870 (1362), nouvelle invasion de la maladie des bubons, qui régna toute l'année. La chaleur de l'été fut si violente, qu'elle causa beaucoup de maladies et d'émigrations. Au mois de mars de la même année, le roi, la reine et sa mère, allèrent à Mésoschaldia, soit à cause de la peste, soit à cause de la fuite de Jean Commène d'Andrinople, et de son arrivée à Sinope, où il fut arrêté¹. Cependant les princes n'entrèrent point au château de Trebisonde, au retour de la Chaldée, à cause de la violence de la maladie (on était alors au mois de juin); mais ils complèrent à Saint-Jean-Baptiste, sur la colline de Minthros. Alors il vint un envoyé de Trahapi-Tadatin pour demander la fille du roi. Peu à en fallut qu'il n'y eût une sédition contre le roi. Kyr Jean Commène s'échappa de sa prison, vint à Kapha et de là à Galata.

XXXII. Au mois d'avril de l'an 6871 (1363), 1re indiction, nous allâmes, avec la galère royale, à la grande ville, le grand-logothète, kyr George, le scholaire, le sébaste, et nous Michel Panarète, secrétaire, auteur de cette histoire. Là nous fîmes les redoutables prosturations. Nous vîmes le roi kyr Jean Paléologue, le roi kyr Josapha² Cantacuzène, le patriarche, kyr Calliste, les reines, les fils du roi, le capitaine podestat génois de Galata, et Léonardo Montato. Nous déclarâmes accéder à ce que le fils de l'empereur Paléologue épousât la fille du roi kyr Alexis, Grand-Commène de Trebisonde, et nous revînmes le 2 juin.

XXXIII. Le 15 août de la même année, nous voulûmes visiter Choulou-Pek, fils de Tourali, mais la peste qui affligeait les Turks empêcha la chose de se faire, et nous revînmes à Trebisonde après vingt-sept jours d'absence.

XXXIV. Le vendredi 27 octobre, 2e indiction, en 6872 (1364), comme le roi descendait le fleuve de Saint-Grégoire,

¹ C'est ainsi que je traduis le grec *επισημα*, qui a ordinairement le sens de *se reporter, mourir*, parce que la peste fit voir que le *report* de Commène fut *forcé*. i. e. Joseph: c'était le nom que Cantacuzène avait pris en se faisant de sa *report*, mourir, parce que la peste fit voir que le *report* de Commène fut *forcé*. *caus.* § 21.

les archontes de la famille Kabasite, le grand-logothète kyr Grégoire et autres, fondirent sur lui au débarquement, et le poursuivirent jusqu'au palais. Les Kabasites furent arrêtés, comme ils s'enfuyaient par terre, et chargés de chaînes. Mais le grand-logothète se réfugia à Kerasonte, puis à Aminos. Le métropolitain Niphon Pterygionite, complice de son forfait, fut relégué au couvent de Souméla¹. Le vendredi 29 octobre, par la médiation de Dziaoute Spinoul², d'Etienne et de Dakyépi, le grand-logothète obtint la permission de revenir³.

XXXV. La même année 6872 (1364), 2e indiction, le mardi saint 19 mars, kyr Niphon, métropolitain de Trébisonde, mourut d'une pleurésie, étant encore à Souméla. Il fut solennellement enseveli à Chrysoképhale, dans la tombe du métropolitain kyr Barnabas. Le scévophylax (conservateur des vases sacrés) Joseph Lazaropoulos fut inauguré et alla à Constantinople.

XXXVI. Le mardi matin, 16 décembre 6873 (1365), 3e indiction, il naquit au roi un fils, qui fut nommé Manuel⁴.

XXXVII. Le 13 avril 6873 (1365), le grand dimanche de Pâques, comme le roi était sur la place publique, il y eut une querelle entre le consul et le baïe⁵. Le métropolitain Joseph, élu patriarche de Trébisonde, arriva (de Constantinople), et son installation se fit le mardi de Pâques, jour du Renouvellement.

XXXVIII. Le 14 juillet, 3e indiction, 6873, l'emir Chouloulou-Pek, gendre du roi, vint dans cette bienheureuse ville de Trébisonde, avec son épouse kyra Maria Despinachat, Grande-Comnène; il visita le roi et entra au palais. Après avoir demeuré

¹ Souméla est un couvent non loin de Trébisonde, auquel le sultan Clavijo, cité par le même auteur, Selim accorda de grands privilèges en 1512. Douber-Hat, des patr. de Jérus, en grec. I. xi, c. 4.

² C'est ici un nom italien, génois sans doute; et certainement Spinoul doit représenter Spinola.

³ M. Fallueryer place cet évé-

nement en 1364; *op. cit.* p. 213.

appelle ce prince germanoï, Kyimanoï; c'est l'altération du grec.

⁴ Ce sont sans doute les agents de Venise et de Gênes, deux na-

tions qui faisaient un commerce con-

sidérable avec Trébisonde.

environ huit jours à Saint-Jean-Baptiste¹, il s'en alla en paix avec de grands honneurs.

XXXIX. L'année suivante, le roi alla à Parkharis et nous tous à sa suite nous vinmes de Spéla à Plianoë; nous passâmes près de Gantopédis et de Marmara, et traversant Saint-Mourcure, nous allâmes à Achantaka, au nombre de plus de deux mille, tant péions que cavaliers; après avoir accompagné l'emir durant quatre jours, nous revînmes.

Au mois de juin, 4e indiction, en 6875 (1367), nous partîmes pour la Lazique, avec des troupes de terre et de mer, accompagnant le roi, la reine sa mère; et la fille du roi, kyra Anna, Grande-Comnène, fut mariée à kyr Pancratius² Paneritide, roi

¹ C'est ici, déjà nommé au § 31, et sans doute peu éloigné de Trébisonde. Il sert à fixer les positions de Minthros ou Minthrosos, et de Akmanara, v. § 9, 30.

² Le roi dont il est ici question est Bagrat V, dit le Grand, roi de toute l'Ibérie. Il fut classé de Tiflis et emmené prisonnier en 1338, par Timour, avec la reine Anna, son épouse. Il revint en 1393 à Tiflis, qu'il reprit par le même conquérant, l'année suivante; il mourut en 1395. V. chron. géorg. P. 1; chron. armén. inédite.

Voici comment s'exprime à ce sujet Thoma, abbé de Medso, dans la province d'Ardjeb, auteur armenien du 15e siècle: « Bagrat, roi de Géorgie, vint avec beaucoup de présents se soumettre à Timour, qui le fit postuler, et se retira dans le Karabagh, avec les quartiers d'été des rois d'Arménie. Le roi de Géorgie, homme habile et plein de sang, vengeur tout de suite, mais il revint en 1409, et mit la Géorgie à feu et à sang. Georgi, alors roi de cette

guerre à la maison de Géorgie, je la sonnetrai, et je généralisai tout le pays à sa foi, et à son sceptre, par l'influence de mes paroles. Or ma maison se compose de Déval (Dval-leh), Imereh (Imereh), Oerch, Muret (Mingrélie), Aphhar, Souker (Souanes), Vraisi (Géorgie propre), et Moskh (Méschie, pays d'Akhalkhâbe). Timour, bien satisfait, le combla d'honneurs, et lui donna beaucoup de troupes. Le roi vint donc avec une armée nombreuse contre la maison de Géorgie; mais il fit prévenir secrètement ses fils

Georgi, Constantin et David de venir à petit bruit à sa rencontre, pour tuer des mains des Barbares. Pour lui, avec l'armée du Delagatai, il s'enrêpa dans des chemins difficiles, et ses fils du roi en firent un grand carnage (il perit, dit-on, plus de 2000 Turbars). Puis ils revinrent chez eux avec leur proie. « Timour, occupé d'autres guerres, ne put se venger tout de suite, mais il revint en 1409, et mit la Géorgie à feu et à sang. Georgi, alors roi de cette

SUPPLÉMENT.

Romanos, âgé de dix-sept ans, par l'effet d'une dysurie. Après un séjour de trois mois, je revins.

XL. La même année, au mois de mars, Glitziaslan envahit nos possessions de Chaldée¹. Le roi marcha contre lui avec ses troupes, au mois de janvier 6877 (1369), 7e indiction, le jour de la fête des Lumières. Golacha fut enlevée par surprise par les Turks, et les Chaldéens furent anéantis soit par la glaise dans les combats, soit dans la fatale caverne de ce pays².

XLII. La même année 6877 (1369), à la fin de janvier, le roi alla à Linnia avec une belle flotte, et revint quatre mois après.

XLIII. Au mois de mai, 8e indiction, 6878 (1370), le roi alla avec une poignée de soldats à Parkharis, du côté de Marmara. Le samedi 21 du même mois, ils rencontrèrent les Turks à l'improviste, au nombre de cinq cents cavaliers et de trois cents piétons; le roi n'avait près de lui que cent cavaliers. On se battit; le roi fut vainqueur et s'empara des dépouilles des Turks, de plusieurs têtes des Musulmans et de leur drapeau.

XLIV. Le mardi 13 août, 8e indiction, 6878 (1370), le métropolitain kyr Theodosie vint à Trébisonde, où il fut installé. Natif de Thessalonique, il avait demeuré vingt ans à la Sainte-Montagne. Il était venu à Constantinople avec le titre d'hécomène (abbé) du monastère de Mangana. Puis, élu par le synode³, il nous fut envoyé le 6 août. Nous allâmes dans la Lazique vers la fin du mois, et vers le commencement de l'année 6881 (1373) nous nous abourchâmes avec le roi Paneratis (d'Ibérie). De là nous allâmes à Bahyn⁴ où nous dressâmes

¹ Le grec dit τῶν ζαβ' ἔξω; Xαζο-βῆσι; ce qui peut encore se traduire: l'embauchure du Teouok dans la Chaldée, ou sine de nos frontières. Quant à Glitziaslan, c'est le prince turc Kiltziaslan.
² La situation de Golacha, mieux connue, expliquerait ce que c'est.
³ Bahyn, sur la rive droite et à l'est de Trébisonde.
⁴ Bahyn, sur la rive droite et à l'est de Trébisonde.

SUPPLÉMENT.

des Ibériens et des Abasges, dans le lieu nommé Macrégiale¹. Immédiatement après, le roi alla de Larachané à Parkharis, à l'imnique et jusqu'à la Chaldée.

XL. Le 12 octobre, 6e indiction, en 6976 (1368), le métropolitain Joseph quitta son siège pour se retirer au couvent d'Éléousa². Le 19 juillet, même année, j'allai à Constantinople à cause des ravages exercés sur les Araniotes par les barbares Azariques³. Mon cher fils Constantin (malheureux pêcheur que je suis!) tomba dans la mer le jour de la Transfiguration, et s'y noya à la hauteur du couvent de Sainte-Sophie, à l'âge de quinze ans. Après lui, j'eus le regret de perdre mon autre fils,

contre, et ses frères Constantin et David rassemblèrent des troupes et se dirigèrent vers le carnage. La prise d'Éléousa fut le résultat de ces événements. Les Arméniens de se renfermer dans les forts. Pour eux, ils se tinrent dans des lieux étroits et de difficile accès.

Mais la méconnaissance se mit entre eux, et les deux frères du roi eurent l'accléressance de le quitter et d'aller près de Thimour, l'instituteur des chemins qu'il devait tenir pour pénétrer dans leur pays. Avec ces indications, il entra en Géorgie, massacra les chefs de la nation, fit 6000 prisonniers dont le sort fut déplorable, et exerça d'horribles ravages. Le roi, avec 100 hommes, se jeta courageusement au travers des ennemis, et réussit à se sauver dans une forteresse d'où il fut télescopé par les ennemis.
¹ Ce nom signifie, comme il est facile de le voir, long rivage; je ne sais si ce ne serait pas celui qui, d'après Thimour, l'instituteur des chemins qu'il devait tenir pour pénétrer dans leur pays. Avec ces indications, il entra en Géorgie, massacra les chefs de la nation, fit 6000 prisonniers dont le sort fut déplorable, et exerça d'horribles ravages. Le roi, avec 100 hommes, se jeta courageusement au travers des ennemis, et réussit à se sauver dans une forteresse d'où il fut télescopé par les ennemis.
² Ce mot se trouve pas, mais dans les lexiques de *Agapi*, *alca*, *hazard*; peut-être est-ce le nom d'une sorte de bâtiment léger; les noms de cette sorte abondent dans notre chronique. *Katergon*, *baika*, *barokoudon*, *gryjariou*, *paraskalimou*, *karabom*, etc.

XLII. Le 12 octobre, 6e indiction, en 6976 (1368), le métropolitain Joseph quitta son siège pour se retirer au couvent d'Éléousa². Le 19 juillet, même année, j'allai à Constantinople à cause des ravages exercés sur les Araniotes par les barbares Azariques³. Mon cher fils Constantin (malheureux pêcheur que je suis!) tomba dans la mer le jour de la Transfiguration, et s'y noya à la hauteur du couvent de Sainte-Sophie, à l'âge de quinze ans. Après lui, j'eus le regret de perdre mon autre fils,

contre, et ses frères Constantin et David rassemblèrent des troupes et se dirigèrent vers le carnage. La prise d'Éléousa fut le résultat de ces événements. Les Arméniens de se renfermer dans les forts. Pour eux, ils se tinrent dans des lieux étroits et de difficile accès.

Mais la méconnaissance se mit entre eux, et les deux frères du roi eurent l'accléressance de le quitter et d'aller près de Thimour, l'instituteur des chemins qu'il devait tenir pour pénétrer dans leur pays. Avec ces indications, il entra en Géorgie, massacra les chefs de la nation, fit 6000 prisonniers dont le sort fut déplorable, et exerça d'horribles ravages. Le roi, avec 100 hommes, se jeta courageusement au travers des ennemis, et réussit à se sauver dans une forteresse d'où il fut télescopé par les ennemis.
¹ Ce nom signifie, comme il est facile de le voir, long rivage; je ne sais si ce ne serait pas celui qui, d'après Thimour, l'instituteur des chemins qu'il devait tenir pour pénétrer dans leur pays. Avec ces indications, il entra en Géorgie, massacra les chefs de la nation, fit 6000 prisonniers dont le sort fut déplorable, et exerça d'horribles ravages. Le roi, avec 100 hommes, se jeta courageusement au travers des ennemis, et réussit à se sauver dans une forteresse d'où il fut télescopé par les ennemis.
² Ce mot se trouve pas, mais dans les lexiques de *Agapi*, *alca*, *hazard*; peut-être est-ce le nom d'une sorte de bâtiment léger; les noms de cette sorte abondent dans notre chronique. *Katergon*, *baika*, *barokoudon*, *gryjariou*, *paraskalimou*, *karabom*, etc.

XLII. Le 12 octobre, 6e indiction, en 6976 (1368), le métropolitain Joseph quitta son siège pour se retirer au couvent d'Éléousa². Le 19 juillet, même année, j'allai à Constantinople à cause des ravages exercés sur les Araniotes par les barbares Azariques³. Mon cher fils Constantin (malheureux pêcheur que je suis!) tomba dans la mer le jour de la Transfiguration, et s'y noya à la hauteur du couvent de Sainte-Sophie, à l'âge de quinze ans. Après lui, j'eus le regret de perdre mon autre fils,

furent transportées sur la personne du jeune fils du roi kyr Manuel, Grand-Comnène, son fils propre et légitime. Quand les fiançailles furent faites, le roi, et nous à sa suite, nous partîmes le 10 mai, 15e indiction, 6885 (1377); puis, revenant en Lazique, nous traversâmes tout Kaloveris, du côté de Macrédonia, jusqu'au 15 août. Alors la princesse vint elle-même de Gonja à Macrédonie. Le lendemain nous partîmes et arrivâmes à Trebizonde, le dimanche 30 août. Le samedi 5 de la nouvelle année, au mois de septembre, 1re indiction, 6887 (1379), elle fut couronnée avec la pompe royale, et nommée Eudocie. Son nom précédemment était Chonlehan-Chat. Le lendemain dimanche, 6 octobre, la noce fut célébrée et dura au-delà de la semaine. Ce fut le (patriarcal) trichisontin Théodose qui lui donna la bénédiction, et son père lui posa la couronne.

XLIX. Après beaucoup de pourparlers et d'ambassades entre les Grecs et les musulmans, entre le roi et Tatziatin-Tzialapi,

Panerais, roi de Tiflis. En effet, Isaac V est un fils de ce nom. CL § LIII.

Gonja, aujourd'hui Kinzie, est sur la gauche et à l'embouchure du Debonokh. Il y a un bon port, très fréquenté par les vaisseaux, et appartenant aux Lazes, la plupart musulmans renégats du christianisme. Ce pays a été conquis par le sultan Achmet; on croit qu'il répond à la position d'Archeule. Les habitants sont fort belliqueux; leurs femmes surtout sont remarquables par l'énergie de leur caractère, qui fait qu'elles maltraitent leurs maris, et que ceux-ci même ne peuvent les approcher sans leur consentement. Minas, § 48.

Albans, à six milles de Sevougsoo, hors des limites de la province de Trebizonde, qui commença à Baslana et finit à Kemur. Il y a un petit port et un lieu d'habitation, où

nos tentes, ayant hors du port quarante galères et barques. Là nous recûmes le gourelli, qui vint présenter ses hommages au roi, et six jours après nous revînmes. C'était la 11e indiction.

XLV. Le 13 janvier, le roi partit pour Chériana; comme il tombait beaucoup de neige, et que l'hiver était rigoureux, il fallut revenir. Cent quarante chrétiens furent massacrés par l'ennemi; un plus grand nombre mourut de froid. C'était dans la 11e indiction.

XLVI. Le vendredi 11 octobre 6882 (1374), 12e indiction, kyr Michel, fils de Jean Palcologue, roi des Romains, vint avec deux grandes galères et une petite attaque notre roi, et partit cinq jours après, n'ayant pu exécuter une surprise. Le vestiaire kyr Jean Andronicopoulos, qui l'accompagnait, s'étant retiré, Palcologue dut se retirer aussi, après avoir fait un traité avec notre roi.

XLVII. Le dimanche 16 avril, 12e indiction, 6882 (1374), Golacha fut prise par les Chalcéens, reprisa sous l'obéissance du roi, et fut bientôt reprise par les ennemis.

XLVIII. Le vendredi 14 mars, 13e indiction, 6884 (1376), kyr Andronic despote, fils du roi, Grand-Comnène, tomba du haut du palais du roi kyr Andronic, Grand-Comnène. On le porta aussitôt au palais, où il mourut, et il fut enterré dans le couvent de Théosképaste. Le roi son père, les reines son aïeule, sa belle-mère, suivirent le cortège. Quant aux conventions qui existaient entre lui et la fille du roi d'Arménie, David, roi de Tiflis, cousine d'Achpougga par sa sœur, elles

Le prince du Gourie. Que ce prince fut déjà indépendant ou non à la fin du 14e siècle, voici du moins un témoignage positif en faveur de l'ancienneté de son titre. Le premier gourelli nommé par les chroniques nationales à notre disposition n'est que de 1483.

se voit une porte en cuivre, qui est un reste d'antiquité; on pense que c'est le port d'un temple; car la déesse Minerve était adorée en ce lieu. Ce sont les Argonautes qui, quand ils y vinrent, lui donnèrent le nom d'Albouni, ou, selon d'autres, Alianos, en mémoire de celui d'Attilien. Les habitants sont très-adroits dans le commerce, et se livrent spécialement à celui des esclaves. On y voit des chapelles et d'autres ruines, qui sont auant de traces du christianisme. Ce lieu dépend du pachalik de Gonja. Ind-jud, p. 394.

Allusion à l'usage de placer d'autres sur la tête des époux, d'après le rit grec, et à celui de changer le nom des princesses étrangères qui épousaient un prince du sang impérial de Grèce (Chonlehan-Chat signale la dame princesse des roses).

SUPPLÉMENT.

le roi partit le 14 août, 3e indiction, avec deux grandes galères et deux moindres, emmenant sa fille Eudocie. Arrivés à Kérassonte, nous apprîmes, par un message de Trébisonde, que Chlirastan serait bientôt dans cette ville. Le roi, laissant sa fille à Kérassonte, vint avec les archontes à Trébisonde, fortifia la citadelle et pourvut à la sûreté du pays. Il partit à la fin de septembre, vint chercher sa fille à Kérassonte, et s'en vint jusqu'à Oënéon. Là il rejoignit Tzialapi et lui accorda la main de sa fille Lyra Eudocée, le 8 octobre, 3e indiction 6888 (1386), puis retourna à Limnia.

L. Au mois de février, le roi marcha par terre et par mer contre les Tzuprides¹. Le dimanche 4 du mois de mars, 3e indiction, en 6888 (1386), il divisa son armée en deux parts. Mille pictons furent envoyés du côté de Pétrouma⁴. Pour le roi, prenant les cavaliers et le reste de l'infanterie, qui était nombreuse, il poursuivait les ennemis en remontant le cours du fleuve Philabonite jusqu'à Chérimasia, ravagea leurs terres, mit tout à feu et à sang. Il délivra beaucoup de nos barbares qui avaient été prises, fit retraite et arriva près de Siblabopiasis. Les mille hommes qui étaient allés du côté de Pétrouma ravagèrent jusqu'à Cotzama, pillèrent et brûlèrent tout. A leur retour, toutes les fois qu'ils en vinrent aux mains avec les Turks qui les poursuivaient, ils en massacrèrent un grand nombre. Les Romains, cherchant à rejoindre le roi, marchèrent vers la côte, toujours combattant vaillamment. Arrivés à la hauteur de Siblabopiasis, et ne l'ayant pas rencontré, ils battirent en retraite, après un moment de conseil. Quarante-deux d'entre

¹ Cette date est ainsi indiquée dans le texte, mais elle est non-seulement le second π et redondant, mais il est faux : il faut lire ϰωστ.

² Non des habitants de la Lybie; le même que Tzouros, mais moins usité. *États*, p. 269.

³ M. Pallmeier y place cet événement en 1385 : *op. cit.* p. 211. Quant aux noms de pays mentionnés dans notre texte, je n'en trouve pas dans notre texte, je n'en trouve

⁴ nulle part l'indication. Pétrouma est un des trois forts de la ville de Tripoli. *F.* note 1, p. 492.

⁵ Le grec dit ενοβλαξ; les lexiques; le plus complet ne donne pas ενοβλαξ, non propre; j'ai cru pouvoir conjecturer qu'il s'agissait de quelque bâtiment léger, comme ceux dont il est parlé p. 40, v. la note 3.

SUPPLÉMENT.

eux furent tués; mais cent Turks, Turqueses et Turkopoles restèrent sur la place.

Le 19 juin, 4e indiction, 6890 (1382), kyr Manuel, fils du roi kyr Alexis, eut un fils de la princesse ibérienne Eudocie. Son aïeul le roi Alexis, sa bis-aïeule kyr Irène, et le métropolite de Trébisonde, kyr Théodose, le nommèrent au baptême, du nom de son bis-aïeul, Basile.

LI. Le 9 juillet 6891 (1383), 6e indiction, invasion de la maladie des hubons, qui emporta beaucoup de monde jusqu'en décembre et janvier. Elle fit aussi beaucoup de mal à Matrouca, à Tricomia, à Surméné et jusqu'à Dryon.

LII. En octobre 6895 (1387), Tatziatin, gendre du roi, émir de Limnia, marcha contre l'autre gendre du roi Chatzymiri, émir de Chalysie, dit Soulamam-Pek, avec douze cents hommes. Entré en Chalysie, Tatziatin lui-même tomba le premier, et, malgré tous les soins, il mourut. Six hommes furent tués auprès de lui; le reste s'enfuit à demi nu, laissant chevaux et armes en grande quantité.

LIII. Il y avait¹ un émir tatarre ayant aussi un chat, à ce que l'on dit. Le Tatarre s'appelait Tamourlanis, sortant des

¹ D'après M. Pallmeier, kyr tatarre s'appelait aussi *Ahan*. C'était Alexis serait mort à la suite de l'expédition contre les Tannes, après quarante et un ans de règne, âgé de cinquante-deux ans; et kyr Manuel III lui aurait dès lors succédé, étant déjà co-régent depuis 1382. Mais, pour la mort d'Alexis, voyez le § 54 de cette chronique.

IV. La date est ainsi écrite ερωστ, qui ne peut être exprimée en chiffres; mais le nombre de l'indiction donne la véritable date.

V. Les mots *Il y avait* manquent dans le texte, qui paraît ici mutilé. En effet au nombre de phrases suivantes je pense qu'il signifie que cet émir tatarre s'appelait aussi *Ahan*. C'était Alexis serait mort à la suite de l'expédition contre les Tannes, après quarante et un ans de règne, âgé de cinquante-deux ans; et kyr Manuel III lui aurait dès lors succédé, étant déjà co-régent depuis 1382. Mais, pour la mort d'Alexis, voyez le § 54 de cette chronique.

VI. Manuel 1er, fils de Jean 1er, 1238.

VII. Andronic II, son fils, 1263.

VIII. Georges 1er, son fils, 1266.

IX. Jean II, fils de Manuel 1er, 1280.

frontières du Chaïai, et avait, au rapport des témoins oculaires, une armée de quatre-vingt mille hommes. Il vint et s'empara de toute la Perse. De là, se dirigeant vers les montagnes d'Ibérie,

- VIII. Alexis II, fils de Jean, 1394.
 IX. Andronic III, son fils, 1330.
 X. Manuel II, son frère, 1335.
 XI. Basile Ier, père d'Andronic III, 1333.
 XII. Kyr Irène Paléologue, veuve de Basile Ier, 1340.
 XIII. Anna Anachontou, élevée au-dessus de ses oncles; (6) fille d'Alexis II, 1341.
 XIV. Kyr Jean III, fils de Michel, 1343.
 XV. Michel, père de Jean III, 1344.
 XVI. Alexis III, fils de Basile Ier, 1350.
 XVII. Manuel III, fils du précédent, 1390.
 XVIII. Alexis IV, son fils, 1412.
 (Entre Alexis et David, Paléologues, place au Kalojean, fils du précédent, et qui le détrôna, 1447.)
 XIX. David, frère de Kalojean, 1458, 1463.
 Quant à la liste arménienne, dont j'ai donné le dernier extrait, t. I, xviii, p. 281, voici comment elle se termine : 1391, Alexis; 1335, Vasilios; 1339, Michel; 1385, Alexis; 1305, Emmanuel et Basile; 1407, Andronic; 1436, Alexis; 1430, Jean; 1460, David, dernier roi.

A la suite de la chronique de Paracrise, se trouve l'éloge de Tribisonde. En l'écrivant, dit sonde par Eugénios le nomophy-

il mit ces contrées à feu et à sang, prit vivants le brave roi Pouchraïs dans l'admirable ville de Tyflis, lui et sa femme, fille de notre roi, la belle kyra Anna, et son fils David. La population

à l'est de Tribisonde, dans le Lazistan. Il y a un port et une ancienne cité de la mer Noire; les habitants Arméniens du district de Rouchi y avaient une église superbe et un misai manuscrit, qui donnait à cette ville le nom de métropole. Arrivé qu'on y venait du riz, d'où lui vient le nom de Irizi; à trois milles de là est la rivière Ascoros, navigable pour les petits bâtiments. Les auteurs arméniens nomment ici le fleuve Aparaos et la ville d'Asipa. On y trouve des jardins et des oranges très-parfumées, ainsi que d'excellent tabac, qui se transporte dans toutes les contrées. On y voyait le palais de Douz-Ogbleu, qui était comme le souverain de ces contrées, mais qui a été décapité de nos jours. Le territoire est très-beau et fertile. A deux heures de distance est, sur le montogou Akakevi, une pierre précieuse, dont les habitants disent que les vaisseaux turcs la jettent à l'eau. On voit près de là des restes de tours carrées, construites par les Ommanlis pour défendre le pays contre les incursions des Abazes qui venaient souvent jusqu'à Tribisonde.

Tribisonde a deux enceintes, l'une extérieure, l'autre intérieure au citadelle, que les Turcs nomment Goulé, le Koula des Grecs. Il y a huit mille maisons, dont cinq cents arméniennes, quinze cents grecques, six mille turques; on y voit plusieurs belles églises et des mosquées remarquables. Beaucoup d'inscriptions en

l'az, en vingt paragraphes. Il y est dit entre autres choses : ... (1) que cette belle ville s'appelait le noble des sons lever; (2) que son climat est très-doux; (3) qu'elle domine tout le voisinage; (4) qu'elle est très-fortifiée, et n'a jamais été prise de force, mais qu'elle s'est ouverte volontairement pour le grand Pompée; (5) bien défendue par la mer, et bien élevée au-dessus de ses oncles; (6) la monnaie en est rude d'abord, puis agréable; le territoire en est plein d'agréments, et lui fournit la nourriture et l'agrément; (7) il y a beaucoup de vignes et d'oliviers; (8) noble ville, qui a produit saint Eugénios (*noyé*), son patron; on y voit (9) des embages de tous les côtés; (10) tant elle offre de facilités à la vie solitaire; (11) son sol est mêlé de très-agréablement de rochers et de plaines, de sites doux et secrets; (12) abondance en gibier, ses habitants sont chasseurs et braves comme les Spartiates; (13) elle offre mille délices pour les cinq sens de l'homme; des citrons parfumés, dont l'ambroisie est préférable au platane d'or de Xerxès; (14) oiseaux chanteurs; (15) mille fruits agréables; (16) air pur, eaux délicieuses; (17) elle est pleine d'ouvriers habiles en tous genres; (18) pleine de sages et de savants, qui vont méditer sous les frains ombreux; (19) table, tra-pézonte délicieuse; or c'est à table qu'Abraham conversa avec Dieu; (20) tel est en peu de mots l'éloge de Tribisonde. En l'écrivant, dit sonde par Eugénios le nomophy-

les, ancienne Rhizon, est une petite ville à vingt-deux milles d'Opp,

508

SUPPLÉMENT.

fut exterminée par le glaive. Dire tout ce qu'il prit, les images qu'il profana et brûla, les pierres et les perles, l'or et l'argent dont il s'empara le 21 novembre 6895 (1387), cela est impossible.

LIV. Le roi kyr Alexis, Grand-Comnène, fils de kyr Basile, Grand-Comnène, mourut le dimanche 20 mars de la cinquième semaine de carême, à la deuxième heure du jour, âgé de cinquante-et-un ans, après un règne de quarante ans et trois mois, en 6898 (1390).

L'an 6920 (1412), le 5 mars, mourut le roi kyr Manuel (III.) Grand-Comnène, et il fut enterré dans l'église de Thiroskipaste, après un règne de vingt-sept ans. Le 2 mars 6903 (1395), mourut la reine kyr Eudocie, princesse ibérienne, mère du roi kyr Alexis.

LV. Le samedi 14 septembre 6904 (1396), 1er indiction, la reine kyr Eudocie, Grande-Comnène, vint de Constantinople à Saint-Phokha avec une galère et une barque, amenant deux épouses, l'une kyr Anna, fille de Philanthropène, pour son frère kyr Manuel, qui était veuf; et pour le roi kyr Alexis, son cousin, kyr Théodora, fille de Cantacuzène. Le lendemain dimanche, elle entra à Trébisonde, par un temps de pluie. Le scolaire grand-duc Amyrialis fut envoyé au-devant d'elle en cette rencontre.

LVI. L'an 6935 (1327), 15e indiction, lundi 12 novembre, troisième heure de la nuit, la reine kyr Théodora Cantacuzène mourut, et fut enterrée dans le vénérable temple de la mère de Dieu Chrysocephale, dans le tombeau de Gidon¹,

diverses langues, qui existent sur les monuments de la ville, d'ancienne date pour la géographie, mais elle n'a pas de renseignements certains. Au reste, beaucoup de noms des localités désignées dans la chronique de Panarète ont échappé à toutes nos recherches et à celles de nos collègues, qui ne peut se traduire: avec les *travailleurs de la royauté*.

1 Kyr Andronic Gidon, deuxième roi de Trébisonde. Le texte ajoute: «*et à celle du nom de magaroux, qui ne peut se traduire: avec les travailleurs de la royauté*».

SUPPLÉMENT.

509

La même année, en novembre, arriva de Gothia la reine kyr Maria, fille d'Alexis et de Théodora, et elle fut installée avec son mari le pieux despote kyr David, Grand-Comnène¹.

1, puisqu'il y a et non pas. Peut-être s'agit-il d'un lieu, et faudrait-il traduire: un lieu nommé Persiana. Trébisonde.

1 Ainsi se termine la chronique

APPENDIX I: GREEKS AND TÜRKEMENS IN PANARETOS

Much of the argument in this paper depends upon a close interpretation of the text of Panaretos and upon the accuracy and logic of identifications of names in it (where Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, has been widely consulted). A translation of the relevant passages is therefore given below. References are to the page and line numbers of Lampsides' edition of Cod. Marc. gr. 608, fols. 287^r-312^r (*supra*, note 22); Panaretos' dating system is simplified and indiction numbers are given in Roman numeral capitals.

- 63^a And Kaloioannes Komnenos [John II, 1280-97] . . . died in Limnia on Friday 16 August, X, 6805 [1297]. But during his reign the Turks seized Chalybia (Ünye district) and launched a great invasion [into Trebizond proper], so that all those places became uninhabited.
- 63^{1a} The Emperor *kyr* Alexios [II, 1297-1330] set out against the Turks in September 6810 [1301]; he found Κουστουγάνης¹²⁹ at Kerasous [Giresun] and overwhelmed him, slaughtering many Turks.
- 63^{1a} Παριόμης [Bayram] seized the τέρπγα [*serge*, tented stalls]¹³⁰ in the evening of Tuesday 2 October 6822 [1313].
- 63^{2a} In 6827 [1318/19] the Sinopitans started a great fire which entirely devastated the beauties of the city [of Trebizond], both inside and outside.

¹²⁹ Unique mention of the name, possibly 'küçük ağa,' or even *kustak* = 'insolent' (which Stephen Sgouropoulos' infuriatingly vague, but contemporary, encomia claim he was). Moravcsik's tentative identification with the Boz Doğan of 1348 is chronologically improbable. Janssens is mistaken in following Miller in computing Panaretos' date to 1302. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας (*supra*, note 73), 431-37 (cf. Triantaphyllos Papatheodorides, 'Ἀνέκδοτοι στίχοι Στεφάνου τοῦ Σγουροπούλου, in 'Αρχ.Πόντ., 19 [1954], 262-82); Moravcsik, *Byzantinoturcica* (*supra*, note 104), II, 170; E. Janssens, *Trebizonde en Colchide* (Brussels, 1969), 93; W. Miller, *The Last Greek Empire (of the Byzantine Era, 1204-1461)* (London, 1926; ed. A. C. Bandy, Chicago, 1969), 33; Fallmerayer, *Original-Fragments* (note 49 *supra*), pt. 2, p. 15^{**}; S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es* (Athens, 1973), 57 note 1.

¹³⁰ Possibly tented market booths, such as Bessarion described in the Trebizond bazaar. I. T. Pampoukes, Ποντιακὰ ποικίλα, in Χρον.Πόντ., 1 (3) (November 1943), 74-75; S. P. Lampros, Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζούντα, in Νέος Ἑλλ., 13 (1916), 187; also published as a monograph (Athens, 1916), 45.

EKLER IV: Panaretos'ün Tümenlerle ilgili kısmının İng. tercümesi

Bk. Anthony A.M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*. V, London 1980, s. 143-148.

- 64¹³ Παριάμης [Bayram] brought a large army as far as the Ἀσώμυρτος [in Palaiomatzouka, now Hamsiköy],¹³¹ and a great number of Turks were slaughtered and their host fled, and they even took many Turkish horses, on Sunday 30 August 6840 [1332].
- 64²⁰ But on Friday 5 July 6844 [1336], Σιχασάνης [Şeyh Hasan-i Küçük, died after 1340], son of Τομαρτάσης [Temürtas, died 1327/28^{132a}], came to Trebizond; and there was fighting at the palisade (Ἀχάντακος) of Saint Kerykos and on Mount Minthron [Boz Tepe]; and through the favor of God, he was turned back by a deluge of rain and fled, but Αὐτουραῖμης [Abdürrahman], son of Ρουστάμης [Rustem], was killed.
- 65²⁰ About August of that same year [1340], our army marched to the summer pastures (Παρχάφιν) and plundered the Ἀμιτιῶται, taking much booty; but the sons of Dolinos were killed.
- 66⁴ ... on Wednesday 4 July [1341], the Ἀμιτιῶται Turks came, and the Romaiοi were pushed back without battle and many Christians were slaughtered and all Trebizond was burnt down, inside and outside, and many of the people—women and children too—were burnt to death. After this disaster the stench of burnt horses, livestock, and men caused the Sudden Death (αἰφνίδιος θάνατος).
- 67¹⁷ In June 6851 [1343], the Ἀμιτιῶται came to war and returned empty-handed.
- 68⁹ In 6855 [1347], Saint Andreas [probably on Cape Jason] and Oinaion [Ünye] were captured.
- 68¹³ On 29 June, I, of that year [1348], numbers of Turks came upon Trebizond—Ἀχχῆς Αἰωνάκος [ahi Ayna beg] from Erzikain [Erzincan], Μαρχμῆτ Εἰκεπτάρις [Mehmed ...]^{132b} from Paipert [Bayburt], Τουραλίπῆκ [Turali beg] from the Ἀμιτιῶται, together with Ποσογαῖνης [Boz Doğan] and the Τζιρπνίδες [Çepni], and they fought for three days, and fled injured and crestfallen, losing many Turks on the way.
- 70⁹ On 22 September of the same year, 6860 [1351], we set out for Limnia ... against Konstantinos Doranites, who was exercising the Headship there, ... and after three months we came back again.
- 70²⁰ In the same year, 6860 [1352], the Emperor's sister, *kyra* Maria the Grand Komnene, went away to marry Χουτλουπέκης [Kutluğ beg], son of Τουραλίη [Turali], who was emir of the Ἀμιτιῶται, in August.
- 71¹⁴ Around August of the same year, 6863 [1355], Ioannes Kabazites, Duke of Chaldia [roughly the modern *vilayet* of Gümüşhane], marched out with his army and conquered Cheriana [Şiran-Uluşiran] and took it; at this time Sorogaina [Suryana Kale] was liberated and joined the imperial dominions.
- 71²⁰ On Friday 27 November, IX, 6864 [1355], we set out—through diabolic collusion—with the Emperor [Alexios III, 1349–90] against Cheriana [Şiran-Uluşiran]. And at first we ravaged, we laid siege, and we took prisoners, but at about the sixth hour we abandoned in a disorderly flight when a few Turks pursued us. Indeed, some fifty Christians were slaughtered and destroyed then, and Ioannes Kabazites, Duke of Chaldia, was captured, and if the Lord had not been with us, I myself [i.e., Michael Panaretos] should have been lost; but by the favor of God my horse was strong, and following close behind the Emperor we were free and reached Trebizond after three days.
- 72⁵ On 19 December, X, 6865 [1356], we went with the Emperor to Limnia, and held the feast of Christmas at Kerasous [Giresun], and we celebrated Epiphany at Iasonia [Cape Jason, Yasun Burunu] when fourteen Turks were slain. We went back to Limnia and returned, and got to Trebizond in good health, having spent three months in all.

¹³¹ I have hitherto followed Chrysanthos and Lampsides in identifying this "Incorporeal One" with the church of the Archangels, Platana (Akcaabat), but because otherwise it is not given this epithet (which is, anyway, in the singular), and on geographical grounds, now think it much more likely that it can be identified with the Asomatos in Upper Matzouka, part of a 13th-century imperial gift to Vazelon, in Act no. 104. Ballance, Bryer, and Winfield, "Nineteenth-century monuments" (*supra*, note 26), pt. 1, 258; Chrysanthos, Ἐπισημοῖα, 503; Panaretos, ed. Lampsides, 118.

^{132a} Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.v. the names Hasan and Temürtas as Çepni leaders; they were in fact Çobanlıs: Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 302; *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, V (Cambridge, 1968), 409–15.

^{132b} Unidentified in Moravcsik, but see Fallmerayer, "Original-Fragments" (*supra*, note 49), pt. 2, 80: Iktidar = power; "Erkebdar" = "Grossknie."

- 72¹⁴ In May, X, 6865 [1357], the Emperor went up to the summer pastures (Παρχάριον) with an army and marched round the whole of the summer pastures.
- 72¹⁵ On Saturday 11 November, XI, 6866 [1357], the *despoina* of Sinope, *kyra* Eudokia, daughter of *kyr* Alexios [II, 1297–1330] the Grand Komnenos, arrived.¹³³
- 72¹⁶ On Monday 13 of that month [November], XI, of that year 6866 [1357], Χατζλυμύρις [the *hacı emir*], son of Παϊράμης [Bayram], invaded Matzouka [Ματσα]—that is to say from Palaioimatzouka [Hamsiköy] as far as Dikaisimon [Cevizlik-Ματσα]—with numerous warriors, and ravaged and abducted many people, livestock, and goods, through the unpreparedness of our guards.
- 72¹⁷ On Wednesday 22 August, XI, 6866 [1358], the *despoina halun*, *kyra* Maria, sister of the Emperor, who was married to Χουτλουπέκης [Kutluğ beg] the 'Αμιπιώτης, came to Trebizond.
- 72¹⁸ On Wednesday 29 August, XI, 6866 [1358], *kyra* Theodora, daughter of the Emperor *kyr* Basileios [1332–40], left to marry the emir Χατζλυμύρις [the *hacı emir*], with *kyr* Basileios Choupakas, the Scholaris [*Protovestiarios*, 1355–58], as bridal escort (συμφοστόλος).
- 73¹ In April, XIII, 6868 [1360], the Emperor went up to Chaldia and built The [fortress of the] Cuckoo (Τοῦ Κούκου); and Χοτζιαλατφίης [*hoca Latif*] moved up from Παϊρτίος [Bayburt] bringing three hundred cavalry, on which occasion Ioannes Kabazites lost the Headship.
- 73¹⁴ On 6 December of that year 6869 [1360] . . . the Emperor went to Limnia and stayed there for three months and a half and came back again.
- 73¹⁴ On Friday 23 July, XIV, 6869 [1361], Χοτζιαλατφίης [*hoca Latif*],¹³⁴ the ruler (κεφαλή) from Παϊρτίος [Bayburt], brought 400 selected soldiers and penetrated Matzouka [Ματσα] toward Lacharenes [Larhan, now Akarsu, at 1250 m.] and Chasdenichas [Gizenica, Upper Chortokopin, Hortokobubala, Yukarihortokop, now Yukariköy]. The Matzoukaitai, on the other hand, surprised some two hundred Turks and carried off the majority, together with many arms and horses, and decapitated this Χοτζιαλατφίης [*hoca Latif*], and on the following day marched in triumph with their heads through all Trebizond.
- 73¹⁵ On 13 December we went to Chalybia with the Emperor, to the home fortress (ὄσιπιτό-καστρον) of Χατζλυμύρις [the *hacı emir*], son of Παϊράμης [Bayram]—or rather, he joined us after reaching Kerasous [Giresun]. We went to Kerasous from Chalybia by land, and the Emir Χατζλυμύρις and the Turks followed us in an almost servile manner (μικροῦ δεῖν δουλικῶς): this was in XV, 6870 [1361].
- 74¹ In October, XV, 6870 [1361], Ἀχχί Αἰναπάκ [*ahi Ayna Beg*] descended from Erzigka [Erzincan] and besieged Golachas [? Kolaşa] castle for sixteen days with siege engines and violent petards. But without God nothing can be achieved, and he retired shamefaced and empty-handed . . .
- 74¹⁵ (In March, 1362, the Imperial Family retired to Mesochaldia [Kouazi, Kovans] because of the plague.) On its return from Chaldia the Imperial Family did not enter Trebizond and the citadel, because of the raging violence of the Death—for it was June—but it camped in Saint John the Sanctifier on Mount Minthron [Boz Tepe]; and then an envoy came from the τζαλαπής Τατζιατίνης [*celebi Taceddin*], seeking a marriage alliance. But some people came almost to rebelling against the Emperor.
- 75⁴ . . . on 15 August [1363], we went to the aid of [the Emperor's] brother-in-law, Χουτλουπέκης [Kutluğ beg], son of Τουραλῆς [Turali], but we did not help because the Turks got infected

¹³³ It has hitherto been thought that this Eudokia was the widow of the Gazi *celebi* of Sinope and subsequently took the veil as the nun Euphemia in the Theoskepastos, Trebizond; considerable literature, based upon misunderstandings by Zambaur and Fallmerayer, has accumulated on the subject. The problem will be discussed at length in Bryer's and Winfield's work (*supra*, note 6). Briefly, Eudokia cannot have been the widow of the Gazi *celebi*, who died between 1324 and 1332 (his tomb in Sinope bears no date), but may have been married to the Candarid, Adil Beg ibn Yakub (1345–?), who is known from coin inscriptions. Eudokia-Euphemia was a nun of St. Gregory of Nyssa, Trebizond, not of the Theoskepastos, and is most unlikely to have been a Grand Komnene. Eudokia's career is therefore obscure before 1357, and unknown thereafter.

¹³⁴ Κακός 'Ὀλατφίης, in N. Banescu, "Quelques morceaux inédits d'Andréas Libadénus," *Byzantis*, 2 (1911–12), 390.

- with the Sudden Death,¹²⁶ and we marched back to Trebizond again after twenty-seven days.
- 76¹ On 14 July, III, 6873 [1365], the Emperor's brother-in-law, the emir Χουτλουπέκης [Kutluğ beg], visited this Fortunate City of Trebizond with his wife, *kyra* Maria δεσποινάχαρι [*despoina hatun*], the Grand Komnene, and met the Emperor and was received into the palace, and after encamping his tents around Saint John the Sanctifier [Boz Tepe] for some eight days, and being paid great honors, he departed in peace again.
- 76² In the following year the Emperor made an expedition to the summer pastures (Παρχάριον). And we—being more than two thousand foot and cavalry altogether—marched from Spelia [Ispela, now Ocakli, at 850 m., 3 km. east of Fikanoy yayla, 3 km. west of Hava, 7 km. west of Maçka] to Phianoë [Fikanoy yayla, at 1919 m., 20 km. south of Akçaabat, 10 km. west of Maçka] with him and on past Gantopedin and Marmara, we went by Saint Merkourios to Achantakas;¹²⁶ and after spending four days with the emir, we returned in June, V, 6875 [1367] . . . .
- 76¹⁷ [Later in summer, 1367] . . . the Emperor went up into the summer pastures of Larachan [Akarsu, at 1250 m.], to Limnion [? near the Kolatdağ Pass, at 2400 m.], and then went off as far as Chaldia.
- 76²⁴ . . . the raid which the ἀλάττικα [*azap, sipahi*]¹²⁷ boats made on the Araniotai [Ares Island, Puga, Giresun Adasi] [before 19 July, 1368] . . . .
- 76²¹ In March of the same year 6876 [1368], Γλιτλιοσθλάνης [Kiliç Arslan] invaded and besieged the places belonging to us in Chaldia, and the Emperor then marched up there at the head of his army.
- 77² On Epiphany, January, VII, 6877 [1369], Golachas [? Kolaşa] was deceitfully captured by the Turks, and because of this Chaldia was devastated; some of its inhabitants perished in the fighting and some in the treacherous cave there.
- 77⁷ Around the end of January of the same year, 6877 [1369], the Emperor sailed to Limnia with a fine fleet, and returned after spending a period of four months.
- 77¹⁰ In May, VIII, 6878 [1370], the Emperor set out to the summer pastures (Παρχάριον) in the district of Marmara, with some few men. And on Tuesday the 21st of the same month, they suddenly came upon a force of Turks—some five hundred cavalry and three hundred

¹²⁶ D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453* (London, 1972), 225.

¹²⁷ In the map attached to H. Kiepert, "Der Verbreitung der griechischen Sprache im Pontischen Küstengebirge," *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 25 (4) (1890), 317–30, Phianée pastures are placed too close to the western ridge of the Matzouka-Prytanis valley, and Gantopedin is apparently equated with the Lavra castle (and fortified chapel) of Vazelon, near Hava (Papadopoulos-Kerameus, *FHIT*, I, 119), although it should also be a pasture. The route of this expedition is important because, if it can be worked out beyond Fikanoy yayla, it should lead to Kutluğ beg's camp. One possibility is that Gantopedin represents the Haşka yayla, at 2150 m., that Marmara is the yayla of Mimera (now Erikli, attested in 1371 and 1432), that Saint Merkourios is in Trikomia (now the Kalenima Dere) and that Achantakas (which is not the *chandas* of Saint Kerykos) is the Achantakas attested in 1429 (Ahanda, now Kavakli, near the coast, 2 km. northwest of Akçaabat). This makes a round tour of about 40 km., but leads straight into the densely populated Trapezuntine coastal *bandon* of Trikomia, and hardly to an Akkoyunlu camp. It is more likely that from Fikanoy Alexios followed the yayla watershed at the heads of the valleys onward past Tonya and the Horosdağ, southwest to Kürtün, Suma Kale, and the Harşit-Philabonites valley. From the pastures of Phianoe this would have entailed a round trip of about 80 km. It would have brought him into the known lands of the Çepni, a principal Akkoyunlu federate.

¹²⁷ The term is usually taken to indicate specifically Ottoman pirates and hence the first Trapezuntine encounter with the Osmanlis (in, e.g., Miller, *Trebizond*, 66), but at this date is much more likely to represent Sinopitan or local Türkmen corsairs. In what is perhaps his most egregious flight of scholarship, Grégoire erected a Greco-Turkish emirate of Ares, but his proposed state (which would have extended the entire 180 × 150 m. of the walled island) must, sadly, be dismissed, if only on epigraphic grounds. H. Grégoire, "Notes épigraphiques. X, Michel Comnène, émir d'Arane," *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 52 (1909), 12–17; F. Cumont, "Notes sur une inscription d'Iconium," *BZ*, 4 (1895), 101–5; P. Wittek, "L'építaphe d'un Comnène à Konia," *Byzantion*, 10 (1935), 505–15; and 12 (1937), 206–11; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (note 1 *supra*), 210; Fallmerayer, *Original-Fragments*, pt. 2, p. 91.

GREEKS AND TÜRKEMENS

147

foot. The Emperor's following was about a hundred horsemen and the Emperor joined battle and gained the victory by force of arms and pursued them; and he sent back here some Hagarenic heads and their banner.

- 77^b On 13 January [1373], the Emperor set out against Cheriana [Şiran-Uluşiran], and our forces were routed when a great deal of snow had fallen and a violent storm had come upon them; one hundred and forty Christians were killed, some as sword fodder and some—rather more than half—died of the cold. . . .
- 78^a On Sunday 16 April, XII, 6882 [1374], Golachas [? Kolaşa] was taken by the Chaldaioi and restored to the Emperor's dominion; but the enemy recaptured it immediately.
- 78^a After much discussion and exchange of embassies between the Romaioi and the Mousoulmanoï—I mean between the Emperor and Τάττιαινης τζιαλαπης [Taceddin *celebi*]¹²⁰—the Emperor set out on 14 August, II [1379], with two great warships and two boats, with his daughter, *kyra* Eudokia. And we sailed as far as Kerasous [Giresun]. But a message arrived from Trebizond that Χαλιτσιασθλάνης [Kiliç Arslan] was about to invade the district around Trebizond. The Emperor left his daughter in Kerasous and returned to Trebizond with the nobles and he strengthened the citadel and set the country in order. Around the end of September he set out and, collecting his daughter in Kerasous, went as far as Oinaion, where he met the *celebi*, and on 8 October, III, 6888 [1379], he betrothed his daughter, *kyra* Eudokia, to him; and at this time the Emperor took control of Limnia.
- 79^{1a} In February the Emperor set out against the Τζιαπνίδες [Çepni] by land and sea. And about Sunday 4 March, III, 6888 [1380], he divided his army into two sections. He sent some six hundred footsoldiers away from Petroma [Bedrama Kale, on the east bank of the Harşit, 5 km. from the coast], and the Emperor himself took command of the cavalry and another very large party of footsoldiers, crossed the country of those who live all along the upper course of the Philabonites River [Harşit Dere] up to their winter camps [χειμαδιά]; and he destroyed their tents and he slaughtered and he burnt and he set free many captives of ours, liberating σιμύλικα [?],¹²¹ and he turned back and halted for a short while at Ξθαβοπιιάστης [? the coastal Büyük Liman of modern Vakfikebir]. The six hundred who had set out from Petroma made a raid into Kotzauta [apparently around Kürtün and Suma Kale] and massacred and ravaged and burned; and whenever they came to grips with the Turks who were pursuing them, as they fought their way down to the coast, many of the Turks fell. The Romaioi expected to meet the Emperor, but reached the shore first, fighting hard and slaying as they went. When they got to Sthlabopiastes beach and did not find the Emperor there, as they had arranged, they were a little inclined to let themselves be pushed

¹²⁰ This is the only word in Panaretos which has presented serious difficulty. It is unaccentuated in Cod. Marc. gr. 608, fol. 309r, top. There are three possibilities: (1) that δσημικά is intended, but Cod. Marc. gr. 608, fol. 309r, which is very legible, does not say so; (2) that it is a latinizing 'simultaneously,' which would fit grammatically, but not phonetically, and is an otherwise unattested neologism; and (3) that it is a place name. On geographical grounds I favor the *yalay* and now ruined village of Σιμυκλή or Σιμυκλή (now Sümüklü), attested as Christian in 1717 and 1733 (when it was associated with Kürtün), and in 1779 (when Chrysanthos, its parish priest, venerated the Gospels of Şebinkarahisar). The place lies 44 km. northeast of Şebinkarahisar and 9 km. southwest of Kürtün and the Harşit Dere and, therefore, fits as the extreme limit of Alexios' expedition of 1380 and of possible Greek settlement in the area then. Settlement need not have been continuous between 1380 and 1717, for Simikle may have been recolonized from the Tsite (Çit) valley during the fight to the highlands of the late 17th century. One Tsite village was traditionally linked with Platana (Akçaa-bat) on the coast; elsewhere I have assumed that this entailed an 80 km. transhumance via Trebizond, but the Harşit valley and Simikle would have afforded a more convenient passage. I. T. Pampoukes, *Ποντιακά*, 2. Το πρωτοεβραστού και πρωτοισταρίου Μιχαήλ του Παναρέτου, περί των της Τραπεζούντος βασιλείων, των μεγάλων Κομνηνών, όπως και τότε και πώσον έκαστος έβασίλευσεν (1204-1426) (Athens, 1947), 25; Panaretos, ed. Lampsides, 44, 93; A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, IV (St. Petersburg, 1899; Brussels, 1963), 299; N. Bees, 'Αφιέρωματα και λειτουργικά συνδρομαί Ποντίων υπέρ του Παναγιου Τάφου, in 'Αρχ. Πόντ., 14 (1949), 136; Bryer, Isaac, and Winfield, "Nineteenth-century monuments," pt. 4, 177-78, 240; E. C. Colwell, *The Four Gospels of Karahisar*, I (Chicago, 1936), colophon no. 41; S. Papadopoulos, Διορθώσεις εις τὸ Τραπεζουντιακὸν Χρονικὸν Μιχαήλ Παναρέτου, *BNJbb*, 6 (1928), 19; P. I. Melanophrydes, Τὸ Κιουρτσούν, in Ποντιακά Φύλλα, 2 (12) (1937), 6-7; Fallmerayer, *Original-Fragments*, pt. 2, p. 99.

back and some forty-two Romaioi fell. The Turkish men, women, and children who died numbered over one hundred.¹³⁰

80¹³ On Wednesday 24 October, X, 6895 [1386], Τάττιδι(ν)ης [Taceddin] emir of Limnia [Çarşamba district], son-in-law of the Emperor, moved against the other son-in-law of the Emperor, son of Χατζιμύρις [the *hacı emir*], called Σουλεϊμάντρεκ [Süleyman beg],¹⁴⁰ of Chalybia, with an army of twelve thousand men, invading Chalybia, when Taceddin was the first to fall and he was cut to pieces and died there; and some three thousand of his followers were slaughtered and the rest fled, abandoning their equipment—they lost seven thousand horses and countless arms.

81¹³ On Saturday 4 September, IV, 6904 [1395], the *despoina kyra* Eudokia¹⁴¹ the Grand Komnene arrived from Constantinople at Saint Phokas [Kordyle, now Akçakale] .... She brought with her some brides .... And they entered Trebizond on Sunday, the following day, in a shower of rain ....

¹³⁰ The geography of the campaign will be discussed in the forthcoming study by Bryer and Winfield. Some identifications depend upon those of a somewhat similar campaign fought over the same area by Şeyh Cüneyd of Erdebil and the Grand Komnenos John IV in the 1450s: Chalkokondyles, Bonn ed., 464; W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (Ankara, 1948), 19–22.

¹⁴⁰ There are three problems here: (1) Panaretos, following Miller, names Χατζιμύρις as Hacı Omar, but -μύρις is not a Byzantine form for Omar and I agree with Fallmerayer and Izeddin that Χατζιμύρις is a name-title, *hacı emir*; (2) Panaretos can be read to mean that Süleyman was the name of either the *hacı emir*, or of his son; Lampsides is alone in apparently assuming the former, which would imply that the usually meticulous Panaretos gave a name to the *hacı emir* only upon mentioning him for the fifth time, leaving his son nameless; so I agree with all other commentators in regarding the Süleyman who attacked Giresun in 1398/97 as son of the *hacı emir*; and (3) there is the question of Alexios III's relationship with this Süleyman. He and Taceddin are separately described as γαμβρός of the Emperor. In Panaretos, ed. Lampsides, 75^a, γαμβρός is used as 'brother-in-law,' but in all other ascertainable cases (including that of Taceddin, with whom Süleyman is coupled), the chronicler uses it as 'son-in-law.' The *hacı emir* was indeed brother-in-law of Alexios III, and γαμβρός here might only describe his son's indirect relationship with the Emperor. But Panaretos has more elaborate (if rather vague) terms to describe relationships like this: e.g., 61^a for what is actually 'first cousin once removed on the father's side,' and 78^b for what is actually 'great-uncle of a sister-in-law.' So I infer that Alexios III married an unknown daughter to emir Süleyman of Chalybia before 1386. Janssens, *Trebizonde*, 116; Miller, *Trebizonde*, 60 (a daughter of Alexios III "marrying Hadji-Omar's son, Suleiman Bey ..."); Panaretos, ed. Lampsides, 86; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, 216–17, 285, 343 (where no transliteration is offered); Fallmerayer, *Trapezunt* (*supra*, note 15), 196; *idem*, *Original-Fragmente*, pt. 2, p. 67; Sumer, *Oğuzlar*, 328; Izeddin, "Notes sur les mariages princiers" (*supra*, note 76), 156 note 72; C. Toumanoff, "On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Tamara," *Speculum*, 15 (1940), 299; Nicol, *Kantakouzenos* (*supra*, note 85), 143–46.

¹⁴¹ Apparently the widow of the emir of Limnia. Eudokia's career may be reconstructed thus. Her parents, Alexios III and Theodora Kantakouzene, were born on 5 October 1337 and *ca.* 1340 respectively. They were married after 8 October 1349 and had no marriageable offspring until after 29 August 1358 (or even June 1362, when part of the objection to Taceddin's demand for a bride may have been that only an infant was available). It was an age of uncanonically early state marriages: Eudokia's sister, Anna, was married to Bagrat V (VI) in June 1367 at the age of ten years and two months, and the extreme case is that of Simonis, daughter of Andronikos II, married to Stephen Uroš II Milutin of Serbia in 1299 at the age of five. It is, therefore, impossible to say how old Eudokia was when she married Taceddin of Limnia on 8 October 1379. After the death of her first husband on 24 October 1386 the opinionated, spirited, gossipy but unreliable Trapezuntine interpolator of Chalkokondyles maintains that she was intended for Manuel II Palaiologos of Constantinople, but that his father, John V (d. 1391), took her instead. In fact Sphrantzes reveals that she probably married Constantine Dragaš (Dejanović), grandfather of the last emperor of Constantinople, Constantine XI, who died in 1395, and cites the case as a precedent for a Byzantine ruler marrying a former member of a Turkish harem. After her second widowhood Eudokia seems to have retired to Trebizond. Panaretos, ed. Lampsides, *passim*; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328* (Cambridge, Mass., 1972), 96; Chalkokondyles, Bonn ed., 81–82, ed. Darkó, I, 75–76; G. Th. Zoras, *Χρονικόν περί τῶν Τούρκων Σουλτάνων* (Athens, 1958), 35; G. Sphrantzes, *Memorii, 1401–1477*, ed. V. Grecu (Bucharest, 1966), 80, 358; R.-J. Loenertz, "Une erreur singulière de Laonic Chalcocondyle. Le prétendu second mariage de Jean V Paléologue," *REB*, 15 (1957), 176–81; V. Grecu, "Zu den Interpolationen in Geschichtswerk des Laonikos Chalkokondyles," *BSHAcRoum*, 27 (1946), 92–94; A. Bryer, "Pisanello and the Princess of Trebizond," *Apollo*, 76 (1962), 601–3; O. Lampsides, *Σύμμεκτρα εἰς τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ Παναρέτου*, in 'Αρχ.Πόντ.', 23 (1959), 46–48; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, N. J., 1969), 474–77.

« Illustrissime Dux Burgundiae,

» Ego David Imperator Trapessundarum post plurimam Salutem libenter ad te scribo de his, quae hic apud nos occurrunt, ut cum certior

factus pro tua religione et amore erga fidem nostram possis deliberare quid tibi agendum sit. Nuper enim ego et reliqui Christiani Principes, qui in istis summis (1) regionibus, foedus atque ligam injecimus inter nos bellum gerendi contra Turcos, et ego filiam Calthoiannis (2) fratris et praedecessoris mei uxorem dedi Assembech, qui filius fuit Carailuch (3) potentissimi Principis. Et hoc feci ut ipse firmus sit et fidelis in liga, quam nobiscum fecit et perseveret in bello gerendo contra Turcum qui tenet Constantinopolim, cum quo bellum jam gerere incepit, multasque illi regiones et oppida pugnando cepit, quae prope confinia erant sua : nunc vero reversus est in patriam suam. Itaque nos et ipsi parati sumus et exspectamus adventum vestrum contra infideles, quem admodum dominus Papa ad nos scripsit, et per suum Oratorem nobis significavit, quod vos Latini principes debeatis inire consilium in civitate Mantuana ut faceretis exercitum contra infideles. Quod si facietis, nos parati sumus, Ego cum XXX biremibus et cum XX milibus hominum. Asambech promptus est exire ad bellum istud cum quinquaginta milibus hominum ad bellandum et subigendam Bursiam et totam Nataleam (4). Quapropter rogo illuminatissimam dominationem tuam ut placeat tibi dare aliquod principium huic bello ex partibus Ungariae. Nam si vos aliquod impedimentum etiam parvum Turco inferetis, ut ipse ad diversas partes distrahatur, nos adeo ipsum urgebimus ex latere nostro, ut facile destrui et debellari possit. Et si dominatio tua deliberat ad hoc intendere et venire et aliquem tuorum mittere, nos omnes Orientales principes promittimus tibi praestare omne auxilium, opem, et quicquid in nobis erit ad recuperandam Hierusalem, et te illius Regem constituemus. Et tu scias qui simus, qui confoederati sumus, et hoc tibi promittimus. Ego in primis qui paratus sum (ut dixi) cum XXX biremibus et XX milibus hominum : Georgius Rex Persarum (5) promptus est cum LX milibus hominum : Gorgora Dux Georgianae paratus est cum XX milibus equitum. Bendiam Rex Mirigreliae (6) cum suo filio promptus est cum LX milibus hominum quod illi facile erit : Rabia cum suo fratre et suis baronibus cum XXX milibus hominum. Natio Githorum et Aranorum, promittunt militare sub vexillo Georgi Regis Persarum. Dardebech dominus Armeniae minoris cum X milibus hominum; Asambech, affinis meus (ut dixi) infidelis promisit nobis dare transitum, et personaliter venire cum quinquaginta milibus hominum. Sunt etiam nobiscum confoederati duo alii infideles domini,

(1) Au lieu de « sumus ».

(2) Il s'agit naturellement de Kalojoannes.

(3) Autrement dit, Kara Yuluk dont Hasan n'était point le fils, mais le petit-fils.

(4) Pour « Natoliam, soit l'Anatolie. Bursa est Brouse, en turc Bursa.

(5) Il faut comprendre la partie du pays des Ibères appelée Imerethie : cf. Fallmerayer, *Geschichte* 270.

(6) *Bendiam* pour *Dadian* et *Mirigreliae* pour *Mingreliae*.

Caromanus (1) et dominus Sinoppi, qui continue quaerunt quomodo possint se vindicare de Turco Constantinopolitano, et terras suas recuperare. Aliud impraesentiarum ad Dominationem tuam non scribo, nisi quod commendo tibi Michaëlem de Algeorii (2) Baronem et Oratorem meum quem ad te mitto, cui fidem plenam super istis rebus adhibeas, qui verbis omnem intentionem et deliberationem nostram exponet. Iterum te oro, ut ne permittas hoc nostrum pium negotium et inceptum frustra fieri, quoniam a Deo factum credimus. Ego ex illo tempore quo amicitiam contraxi cum hominibus tuis qui ad has partes pervenerunt, semper mihi agnitus es, tuique honoris, et dignitatis fautor semper fui eroque. Vale in Christo.

» Datus Trapessundae in palatio nostro residentiae. Anno Domini MCCCCLIX. Die XXII Aprilis. »

---

(1) « de Caramanie ».

(2) Il s'agit évidemment de Michel Alighieri.

* DAVID EMPEROR OF THE TRAPEZUNTINES TO PHILIP DUKE OF BURGUNDY

* Most illustrious Duke of Burgundy : I, David Emperor of the Trapezuntines gladly write to you with warmest greetings, about what has happened to us, so that, knowing this more exactly, you can consider how to act for the sake of your piety and through love for our faith ¶. For, now, I and the other Christian princes who are in these parts have formed an agreement and alliance between us to wage against the Turks; and I have given as wife to Assembech ¶ the daughter of my brother and predecessor Caloianis ¶. Assembech was the son of the most powerful Prince Carailuch ¶. And I have done this to secure him and make him faithful to us in the league which we made together; and so that he

should persevere in fighting against the Turk, who holds Constantinople. And now the alliance has begun operations and has captured in battle many of the Turk's lands and fortresses which lay on his borders, and now he has retired into his own country. Therefore we are, ourselves, ready : and we await your arrival against the infidels, about which the Pope wrote to us and informed us through his Ambassador; and which you Latin Princes went to discuss in the Council of Mantua, so that you could organise an army against the infidels.

* If you do this, we shall be prepared : I with thirty *biremes* and with 20,000 men : Assembech is ready to go to war with 50,000 men to attack and subject Bursa and all Anatolia. Hence I ask Your Most Enlightened Lordship that it may please you to make a start in the region of Hungary. For if you can contribute any hindrance against the Turk, however minor, so that he is harried on several sides, then we will press upon him from our front so that it will be easy to destroy and conquer him.

* And if Your Lordship considers doing this and comes, or sends any of your men, all of us, the Oriental Princes, promise to send you help and aid and whatever we have for the recapture of Jerusalem, and — know you — we shall make you King of it, for we are confederates and promise you this. First of all, there is I, ready with 30 *biremes* and 20,000 men, as I said. Georgius King of the Persians ¶ is prepared with 60,000 men. Gorgora Duke of Georgiana ¶ is ready with 20,000 horse. Bendiam King of Mingrelia ¶ with his son is prepared with 60,000 men, which will be easy for him. Rabia ¶ with his brother and his Barons has 30,000 men. The Gith and Aron race ¶ promise to fight under the banner of Georgius King of the Persians. Dardebech Lord of Lesser Armenia ¶ has 10,000 men. Assembech my relative, as I said, has promised to give us rights of passage over the infidel lands and will come in person with 50,000 men. There are also in league with us two other infidel rulers, Caromanus ¶ and the lord of Sinope ¶ : who are continually asking how they can claim Constantinople from the Turk and recapture their lands. At present I shall write no more to Your Lordship, for I commend to you Michael de Algeory, my Baron and Ambassador, whom I send to you : give him full confidence in these matters : he will explain to you all our aims and deliberations. I pray to you again not to let our pious negotiation and plan to be in vain, for we believe it to be God's work. For since that time when I established cordial relationships with your men who reached these parts, I have always acknowledged you and have, and ever will be, devoted to your honour and dignity.

* Farewell in Christ.

Given in Trapesunda, in the Palace our residence.
In the year of the Lord 1459, the 22nd day of April *.

¶ It is possible that the news of the revocation of the Reunion of Florence had not yet reached Trebizond.

¶ Uzun Hassan, Chieftain of the White Sheep (Ak Koyunlu) (1449-1478).

¶ Kaloïannēs, or the Grand Komnenos John IV of Trebizond (1429-1453).

¶ Kara Yuluk, or the Black Leech, father of Uzun Hassan and son-in-law of the Grand Komnenos Alexios III of Trebizond (1349-1390).

¶ George VIII, King of Kartli-Imerethia (1446-1466).

¶ Qwarqware II, ruler of Zamtche (1451-1498).

¶ Liparit I, *dadian* of Mingrelia (1414-1466).

¶ The Ramazan emir of Adana.

¶ Rabia, ruler of Abkhazia.

¶ Ibrahim Bey, the Grand Karaman.

¶ Circassians and Ossetes.

¶ Ismael İsfendiyaroğlu Bey.

EKLER VI: 22 Nisan 1459 tarihli mektubun İng. tercümesi

Bk. Anthony A.M. Bryer *Empire of Trebizond and the Pontos*. X, London 1980, s. 197-198.

« Pius Episcopus Servus Servorum Dei

» Dilecto filio nobili Duci Burgundiae, S. et A.B.

» Invalescite magno Turco fidei Christianae adversario, et infinitos pene Christianos Salvatoris nostri Jesu Christi Sanguine in Crucis patibulo abunde effuso liberatos in suam servitatem redigente felicis recordationis praedecessores nostri, maxime Nicolaus quintus et Calixtus tertius curam assumerunt, ne Turcus iste praevaleret pro viribus providendi, et quia sperabant in Europa posse tantum efficere, quod Reges et Principes Christiani se voluntarios et fideles Christi milites in hoc necessario tempore ostenderent, quisque eorum ad Asiam et Orientis partes misit dilectum filium Ludovicum de Bononia, fratrem ordinis Minorum de observantia regulari, ut in pro sua prudentia amicos excitaret, ad faciendum similiter arma contra Turcum. Nos autem cum in Praedecessorum praedictorum labores divina ordinatione successimus, Mantuam accedentes, simili spe ibidem Christianorum exercitum adunandi, eundem fratrem Ludovicum misimus cum instructionibus opportunis Christianos et Christianorum amicos concordandi, et ut in Turcos eos vires conjungerent incitandi, data ei spe nos in Europa nullatenus defuturos. Accedens frater Ludovicus omnia sibi per nos commissa diligentissime et prudentissime est executus, qui ut optima illorum Regum et Principum obedientiam et devotionem, quam habent ad hanc sedem Apostolicam, intelligere possemus, curavit secum advenire dilectos filios Michaëlem Imperatoris Trapessundarum, Nicolaum Regis Persarum, Costopam Ducis Georgione, Mannethen Assenbech Soldani Mesopotamiae, Morathum Verbrecht in Armenia Dominum, Oratores et nuntios, qui nobis literas attulerunt Dominorum suorum exprimentes favorem ad praesumptosissimi Turci destructionem et simul motivam desideriorum nostrorum executionem. Quoniam vero talium Regum et Principum conclusiones ad honorem Dei et fidei nostrae tuitionem tendunt, ideo volumus tuam Serenitatem participem fieri, ipsisque injunximus, ut cum praefato fratre Ludovico nuntio et Oratore nostro ad tuam veniant Celsitudinem, et singula, quae nobis verbo et scriptis responderunt, plene referant. Desideramus itaque a tua Excellentia ut tam ipsum Ludovicum quam ipsos Orientalium Principum Oratores etiam nostra contemplatione ad tuam admittas audientiam, et suorum Dominorum ad ea quae Christi sunt devotionem attente consideres, attendatque tua nobilitas, quod non minus quam Orientis Reges, obligatur ad similia et majora in communis hostis destructionem pro viribus impendenda, et de hoc nos ac ipsos simul et totam ecclesiam ratam et consolatam reddes, eosdemque quantotius ad nos remittas votive expeditos. Commisimus autem dicto fratri Ludovico ut nostro nomine Celsitudinem tuam reddat certiores, nos in omnibus Mantuae ordinatis pronos et paratos sine defectu futuros quantum ad nos attinet, quin etiam ultra quae ibi conclusa sunt, et nos concernunt omnia nobis possibilia in Dei laudem adjiciemus.

» Datum Romae apud Sanctum Petrum. Anno Incarnationis MCCCCLX Idibus Januarii, pontificatus nostri anno tertio. Sic Signatum A. de Hirsparto.»

EKLER VII: Papa Pius'un Burgondia Dükü Philippe'e yazdığı mektup
Bk. Emile Janssens, Trébizonde en Colchide. Bruxelles 1969, s. 149-150.

تلاقی تواند بود عن قرب از افق شهود مشرق و متعلق باد بینه منه وجوده جوده
 بشهر منیر مهر تنور مروض کرده که در غره غرای شهر رجب المرجب ان شاء الله تعالی
 هنگامی که چن بساط بوفلون را بر بسط ربع مسکون بکشد بدست مشاطه صبا
 ز چین طره سنبل غبار مشک تنار بر خاک بپخته شود وکل چون قدبل راهب از خم
 طاق مینا قام شاخ بزنجیر فیروزه رنگ او بخته شود بزیب و زین آیین سرور انجام
 همایون فرجام برسم ولیمه الختان درق الناح عنی الابتهاج کوی اوح السعادة والصفاء
 نیری برح الحبیة والوفاء بزیب ومصطفی ما طول الله تعالی فی السعادة اعمارها وزین بجواهر
 زواهر معانیها وفراید قلابد معانیها اعصارها بیت * بساعتی که سعادت ازو
 برداخت * بطالعی که نور زدید و کند تقدیم * بتقدیم خواهد رسید پس حکم نصافی
 مشارع مولات و نصافی مدارج مواجات که همواره بن الجائین مریم و مستحکم بود
 است واجب شد که با نامل اشعار و اعلام زمام همت آن جناب را نیز بدین صوب معطف
 و منصرف سازد بنابرین معنی برای تبلیغ رسالت قدوة الاعظم محمد جاوش ارسال یافت
 امید آنکه بسور موفور الجور کثیر السرور محمود الاعجاز والصدور اشتغال نموده
 ان شاء الله تعالی همواره سعادت دارین و سیادت مزاین مبسر و مقدر باد رب العباد

✽ الجواب ✽

عند لب کاستان جهانبانی و طوطی شکرستان کاهراتی اعنی کاتب مشکین خاتم
 بادشاهی و خطاب عنبرین قام شهنشاهی چون همای اوح دولت در صباح سعادت
 شرف نزول یافت و زم عیش و انجمن صفارا رنگ روشنه جنت و محاضی حدیقه عدن
 مزینت کردانید و از آواز چنین محبت سرای آن سرای وجود پر آواز و از کلمات شهید
 گفتار ش ناطقه دل در حریم جان تازه کشت و آنچه در مضمون مسرت مکتوبش از ندارد
 سور بر سرور خنده حسنه نوری حدیقه السلطنة و نوری حدیقه الخلافه * بیت *
 دودر بایک بحر شهر یاری * دوری سپهر تاجداری * دوسر بوستان عز و اقبال
 دوانورس نهال باغ اجلال * دوکلین صدکل اندر روی هریک * شکفته از شعاع تاج
 تارک * که اشعار فرموده بودند شادمانی و جود فرود و بجهت تقدیم مراسم تنیة
 هیه امش قدوة الاماجد والاقران سلجان بک را که از خویشان قریب است ارسال کردانید
 تا شرف عتبه بوسی سرفراز کشته لوازم خشوع و مراسم خضوع بجای آورده دقیقه
 فرونگ ندارد و بطریقه عرض اخلاص قدیمی دوقبضه شمشیر مرصع با چند قطعه المنة
 متنوعه تحاف نموده شد امید که در حین وصول بشرف قبول پذیرفته گردد ان شاء الله تعالی
 لایزال ابواب نشاط کشاده و اسباب انبساط آماده باد بمحمد وآله الامجاد فهو المقصود والمراد

✽ جنتمکان ابوالفتح سلطان محمد خان غازی حضرت نوری در کاهنه ایران شاهی جهان شاه ✽

✽ میرزا بک بغدادی ضبط و اسفیلانده تقدیم انجمن اولدینی نامه تک ✽

✽ صورتیدر ✽

طلایع طوابع اقبال که از مطلع برج جلال طالع شد و بدایع هدایت امنیت و آمال که از مشارق اوج
 کمال لاح کشت و خواص درر شاهوار حقایق که از لیلج بحر زخار غواص فکر فایق استخراج
 کرد و خلاصه شیرین آبدار دقایق که از کان نظم کوه یکر فرهاد طبع رائق مستخلص
 کردانید اعنی کتاب معانیه خلال سطور کواکب فی برج جواهر فی درج که از کاتب عدیم

EKLER VIII: İran Şahı Cihanşah Mirza'nın Bağdad'ı istilâdan sonra Fatih'e gönderdiği mektup.

Bk. Feridun Bey, Münşeâtü's Selâtin. İst, 1274, I, s. 251-255.

الظهير ودير خير برتد ببرد كاه فلك اشياء فضا دستكاه قدر اشياء مالک سرير السلطنة
 على الاطلاق حامى حوزة الملك والملة بالاستحقاق رافع لواء العز والاقبال فى الافاق خافض
 نثار الظلم والخبثال يعون الله الملك الخلاق السميع بشرايف الحصال وكرام الفعالم
 المستنيع السراة من ملوك الاقبال وكاه الابطال الباسط عدله ورأفته بين الانام الباذل
 جهده وطاقته لترفه الخواص والعوام الذى كسر بصولته القاهرة رقاب الجبارة واهانى
 الاشرار وطهر بدولته الباهرة عن لوث وجودهم مقر الاكسرة واعماق الاقطار سلطان
 مكرمت شعار وكسراى معدت دثار وداراى كبر ودار وتمتمت روزگار وكبحسرو كوه وقار
 ﴿ نظم ﴾ ميرجهارم بلاد خسرو هفتم فرار ﴿ انكه زهشم فلك همت اوراست عار
 ﴿ ملك جهان را نظام دين هدار اقوام ﴿ شاه جهان شه بكام زبده بيچ وجهار ﴿ نصير الخلق
 والدين معين الاسلام والمسلمين اللهم ابد له تقوية الدين وابد له لبقاء نظام العالمين وعظم
 باسمك الاعظم نواله وخذل يجلتلك الاتم جلاله صادر شده در وقت الطيف از فصل بهار وساعتى
 الحبيب از نور ازهار وصالنى احلى از وصل دلدار ولحظة اصنى از فقد رقيب تاموار بدين داعى
 دولت وهو اخوانى رب اولعت كه ظاهر و باطن سراجه ضميرش جز يزور اخلاص آن شاه جوان
 بخت مزين نمى باشد ﴿ شعر ﴿ زهرا احلى فى العواد من المنى ﴿ والذمن ربق الاجبة فى الفم ﴿
 وارشد حقا كه نور آن كوكب درى عالمى رامنور ساخته ونور آن شجيرة طيبة ﴿ اصلها ثابت
 وفرعها فى السماء ﴿ جهانى را معطر و معتبر كردايد وحضور موفور الجورش قلوب اهل و داد
 و صدور ارباب سداد را سرور ﴿ شعر ﴿ صفاء الزباض بصوت العمام ﴿ وانس العيون
 بطيب النمام ﴿ ارزاقى داشت لاجرم مقدم شربش را بانواع تعظيم واصناف بجعل
 وتكريم تلقى نمود وشكرى كه لايق اين جنس منحت تواند بود بقدر الوسع بتقدم رسانيده اند
 ودر مقام اداء مواجب ان اعظم انعام ﴿ شعر ﴿ سلام كارق النسيم على الصبا ﴿ وجاء
 رسول الورد فى زمن الورد ﴿ بل ﴿ شعر ﴿ سلام كالطاف الاله المجد ﴿ سلام كاخلاق
 التى المؤيد ﴿ مشفوع بدعواتى كه نسيم صبا خلوصش روضة رضوان موافقت و موالات
 را تما و محبت دهد وتذمب صفاء خصوصش فراديس جنان مصادقت ومواثقت را
 روا ونضرت بخشد ابلاغ ميگرداند وجون منطقه طوق اذا حاطة نحر برشوق فاصرت
 بالمشرورة حواله بذوق ان طبع ككرم يتمايد ورجا بيش فضل بارى انكه جنا نجه
 در مبادى وادى ﴿ ابن الاواح جنود مجندة فاتعارف منها ايتلف ﴿ ماتنا كرمنا اختلف
 ارواح را بالتيام ﴿ شعر ﴿ تماشوق روجى روجه قبل خلقنا ﴿ ومن بعد ما كان ناعاما وفى المهد
 وزاد كازدا واصبح ناعيا ﴿ ولبس اذا متنا بمنقض المهد ﴿ مشرف كردانند صور اشباح را
 سر بر نور على سر مرتقا بلين مزين كردانند وما ذلك على الله بعزيز باقى تذكرياتى كه
 بمنقضى ﴿ فذكر فان الذكرى تنفع المؤمنين ﴿ ونحو بضائق كه بموجب ﴿ يا ايها النبي حرض
 المؤمنين على انتقال ﴿ كه دران جمع امثال اطاييف درج فرمودند درباره اشتغال بافضل اشتغال
 واستيصال كثره و فيرة ضلال وتهميج نزع برين نوع طاعت عظمى طلبا لمن يد احسن الحسى
 وعقد همت بر تقويت وتمسك طائفة غزاة امت متمتلا امر ﴿ تما وناهى البر والتقوى ﴿ كه
 درسلك ان عقد جواهر منظم كردايدند وتكرار بشارت و داد واتحاد مصرع ﴿ هو المسلك
 ما كرتنه يتضوع ﴿ بل لطف اشارت بمتابعت وانقياد وامداد بدعوات خالصات ليل
 ونهار كه در طي ان مخزن اظهار نمودند حقا كه اين معنى بر ذمت عامة اصحاب دين مجدى
 عليه افضل الصلوات واذكاهها بل كافة ناس بالنص والاجماع والقياس دين ثابت

و فرض لازم است و ایسکن ان حضرت و دوحه سنه لازلالت عالیه و عن رب المتون خالیه
 از کمال دین پروری و همدلت و فرط داد گستری و مرحمت و نهایت حفظ حقوق شرع و سنت
 اقتداء بمخاطب ﴿ فاستنم کما امرت ﴾ کرده و با سر ﴿ فاصدع بما نؤمر ﴾ مؤتمر گشت و نص
 ﴿ من احب فوما فهو منهم ﴾ را کار بسته و منصوص ﴿ بحشر المرء مع من احب ﴾
 را نصب عین ساخته از پیشکار بارگاه ﴿ ان الله يحب الذین یقاتلون فی سبیله صفا کانهم
 بیسان مرصوص ﴾ خلعت اصطفااء ﴿ تخلفوا باخلاقی الله ﴾ پوشیده و حدیث قدسی
 و خیر مقدسی ﴿ و جیت بحبی للمحبابین فی والمبیا غضب فی و المتجالسین فی و المزارعین فی ﴾ را
 مقصود اصلی گردانیده از صفة بر صفا ﴿ فاتبونی بحببکم الله ﴾ شربت ماء اقتداء مغربین
 حضرت نوشیده ﴿ و فی ذلك فلبتافس المتنافسون ﴾ لاجرم غنچه از گلزار این جنس محبت
 و نوباد و از نمره شجره این نوع علوهت و حسن عقیدتست که بوماد بوماد مؤید روح القدس
 دولت منشور ﴿ ان اتخذاک قنما مینا ﴾ بر ما بر افلاک میخواندند و لحظه فلحظه ملقن ملا اعلام
 سعادت طغراه ﴿ اتهم لهم المتصورون و ان جند نالهم الغالبون ﴾ املا میکنند و نوحه فلسفه
 هانف غیبی مملکت تازه و موهبتی بجد و اندازه بشارت می دهد چنانچه ﴿ یت ﴾ از هر جهت که
 چشم نهی جلوه ظفر ﴿ و زهر طرف که کوش کنی مرده امان ﴾ و مصداق این معنی آنکه
 قلعد دار السلام که در سواد معوره امام کاتها قبه الاسلام فی الملک اقتاده بود مشرع شرع
 و دین و مصدق علم و نور یقین بوده و همیشه مفر خلفاء مهدیین و ماوی سلاطین با عدل
 و تمکین شده و مع ذلك جوانب برش از خلد برین نموداری و شواطی بجرش از اطراف کوثر
 یاد کاری ﴿ شرع ﴾ با اله جنة بدت کرؤس ﴿ لم یکن حلی حنھا ﴾ هر باغش ارم باشد و هر دشت
 بهشت روشش جهت هفت زمین هشت بهشت بعد ما که بکرور امام و مرور شهور
 و اعوام از تسلط فقه باغبه و تعدی طغاة لثام دار الملکم و بیس المقام کت مدارس و معالم
 علمش مدروس و مشاهد و معاهد اقتباس اتورش مطبوس ماند و معاهد بدوسا جدهش خاویه
 علی عر و شها و بدور قصورش عالیها ساد لها و حدائق و جنانش فاغا صفصفا و بالجمله
 بدان انجمامید که از دار خیر و از دبار انجماند و سرانغازی جایی که بود این داستان بدوستان
 در بوستان شد کردک و روه را مکان شد جغد و کرکس را وطن و رطل بیوت قدیمه جغد
 و برانه بدین یت نرم نموده ﴿ شعر ﴾ سماکم ترک بها جذع نخلة ﴿ و لا اظلم الا مشید الجنیدل
 بحکم ﴾ ان مع العسر یسرا ﴿ از ایدی سر مالی نادى ان الله فی ایام دهرکم نقضات
 فتمرضوا لنقضات الله نداء و لیبصرن الله من یتصره بمسامع علیه سلطان عالی بخت
 رسانید و عنان محمد باد بایش بدان صوب گردانیده و تسهیل مایه التفاتی کر بستگان
 در کاهش بزخم شمشیر آبدار و ضرب کرز کران آتشیار دمار از دباران
 مدبران خاکسار بر آوردند و جعب آن شاع مبارکه را از بلدان و امصار و قلاع و اصقاع
 و بیجار و اغوا و احشام ختام الی سائر لواحقها و كافة المضائفات و ثوابها در تحت تصرف
 بتدکان درگاه در آوردند و بزبور عدل کامل و حلی مرحمت شامل کوش و گردن عرابس
 انکار معانی ﴿ فانظروالی آثار حجة الله ﴾ کعبه بحی الارض بعد مونها ﴿ مزین و محلی
 ساختند و بذک فی لیل العالمون و مصدق مصداق سابق و علاوة شیرین مذاق لاحق
 آنکه بركة تعظیم شریعت و اتباع سنت و اظهار نصف و اشاعت معدلت دراوبه این نوبه
 و رجوع این نهضت مع اجتماع کواکبه سلطنت در یت شرف مملکت بلاسی و اتعاب
 و ایحاف جبل و رکاب بشریف نصرت نصرت بالرعب مسرت شهرین مشرف گشت و صانع

اقبال فتح عراقین در سلک واحد منسلک کرداند * شعر * اذاجاه نصرالله وانفع
هنا * علی المرء مصورا الامور و صعبا * بیت * دولت آنست که بی خون دل ابد بکنسار
* ورثه باسی عمل باغ جهان این همه نیست * ومع ذلك كله امید بیض فضل ذی الجلال
جلت الاثر و عمت نعماته انکه نتایج حسن اعمال و آثار بسندیده و مساعی مشکوره این شاه
ملک خصال باقصاء معارج کمال برساند * شعر * هدی محابیل برقی خلفه مطر * جود
ووری زناد خلفه لهب * وازرق الفجر بید و قبل ایضه * واول الغیب قطر
ثم یسک * و چون اخبار آن ساره فتح مین و نصر عن یرو بسط معدلت و نشر مرحت
بین ضعفای رعایا من بعد ان جاه بلغ السیل الوفی و اختیار آرم نفس نفیس برای ترفیه حال
برایا بعد ان جاوَز الحرام الطین باقطار و اکاف این دیار رسید هوا خواه مخلص و سائر
ملازمان و اعیان این جانمی را بلکه عامه اصحاب استنصار و کافیه اولی الیدی و الابصار را
سرو رو و انبهاجی و جوهر و استیاری روی نمود که شمه ازان قابل تفریر بیان و تفریر بیان نمی
تواند بود واجب دید و لازم شمرد که البته یکی از خواص درگاه بدان عالی بارگاه فرستاده
رسم تهنیت این محنت جسمه بل بشکر نعمت این عطیه عظیمه را بیجای ارد زیرا که فواید
این فتوح و عواید این سوخ مع کثرتها مشتمل نیز بود بر فتح طریق حجه الاسلام و تفسیر اجابت
مؤذن مند * واذن فی الناس بالبحج بانوک رجالا و علی کل ضامر یائین من کل فجیحی * که
آمدی بعید و مدنی مدید از دست با جوج و ما جوج فتن مسدود بوده * واحدی از اسلاطین را
توفیق کشادن و رفیق نشد * وذلک فضل الله یؤتیه من یشاء * که تا که در انشای
ان فکر و احتشای این تدبیر بنا بر قضیه الفضل للمتقدمین جناب عالی کبر صدر الصدور
العظام عمده الصواحب الکرام الجلیل القدر العظیم الخطر ناصر الملئ و الدین عمر رفع الله
معارج قدره ببارکی و طالع سعید رسید و کتاب کریم و خطاب عظیم حضرت علیه رسانید
و از کیفیت انتظام مملکت و التیام دین و دولت و اهتمام ارکان سلطنت باستقامت احوال
رضیت کماهی بخشید و مجالس و محافل و لاجوی را بحجرات دلگیر و ملاطفات جان پذیر
معطر و منور کردانید الحمد لله علی نعمته الان این محب نیز جناب فضائل مآب مولوی
اعظمی اعلمی اعظمی ارشدی امجدی و الابن و لایت فضل استادمولانا جلال المسله و الدین
شکر الله ادام الله اقباله را بدان درگاه عالی لازال عالیبا فرستادم از جهت تهنیت فتوحات
واقعه مثل دوره که هنوز فاتحه ابست از خصوص نصوص مکتوبات غیبی و فاتحه از روضه
کلشن تخفیات کن فیکون لم یزل * ع * باش تا صبح دولت بد مد * ع * کین هنوز اول
اتار جهان افروزست * و اگر چه قضیه تهنیت به مخصوص بدان حضرت سنیه است
بلکه ظفر آن جناب ظفر این جانب و بالعکس افتاده است * شعر * ومن الهجاب اتی
هنا * وانا المهتی بالنعما * اساس خلت و اینه مستحکمه خلوص و موالات که از ايام اباد
واجداد عظام الی هذه القابده مشید کشته و از وصحت تابد و ثلثه تزلزل مأمون شده مجددا
تبد کبر و فایده بر ما بینا من الصدق و الصفا مروی و مزین گرداند و عرایس محبت و نهال
ولاجوی و اخوت را که در جنان جنان مقدق بالاسافل و موری بالا عالی شده است بزلال
کتاب و عذب البیان رسالت بهجت و طراوتی تازه بخشید و عدلت کمال الطرافت نقصد و محبت
نوازی و شکر سبقت اعطاف نبوی و یکناسی آن سرفرازی بخواهد و سائر احوال مملکت
و ملازمان این محب را سخی الوداد کایطلب و ایراد بسمع اشرف نواب کامیاب رساند همیشه
ایام عز و معال و فتح و اقبال و جهان کشایی و بحج اعمال لایزال بروقی مرام مستدام

و بمقصود و کام ميسر باد باني الهاشمي وعزته الاجماد وصلی الله علیه وعلى آله وصحبه اجمعين
 ﴿ بیت ﴾ جهان بکام و فک بدو و ملک داعی ﴿ امید تازه و دولت قوی و بخت جوان ﴾

﴿ الجواب ﴾

کتاب مستطاب شاهانه اخلاص سمات و خطاب عنبرین نقاب باد شاهانه اختصاص آیات
 مبین برصنوف دعوات صفوت آثار و نبی از فتوح دار السلام جنت شمار که از جانب عالم الجناب
 سامنت، آب ملکی السذات قدسی الصفات سلطان وسیع القدر و خاقان رفیع الصدر
 ، بهد آیین جهان بینی مشید قوانین کشورستانی آیت توفیق سبحانی مظهر صلیت
 ربانی منزه هر حکمت محمدانی صاحب الجسد والاعتلا رفیع الوبه العز والعللا ناصب
 رباب الشوکه علی قمة القبة الخضراء لیت الوفا فی المعارك و غبت الندی فی الممالک المؤید
 من السماء المنصور علی الاعداء شاهنشا، عالم الجهاد بدر عزیمت جهان نشاء مدالله طله مدنا
 و جعل بینه و بین الحوادث سدا برسالة عمده الفضلاء والا کابر مستجمع جمیع العالی والمآخر
 استاده الفاضل الکامل المخصوص با انواع الفضائل واصناف الفواضل من الصافی الاله
 مولانا شکر الله شکر الله ماعبه شرف صدور یافت و در اسعد ساعات مضارح اشعه ابصار
 و مزارح روابیع انظار محب جانی کنت و آنچه در ضمنش مکتوب و مندرج بود من اوله الی آخره
 سمیت ظهور یافت و تود قدیمی که نتیجه حب از لبت بدریمه و وسیله این همنی تراید
 و ضاعف بذرفت و در مساله آن امتنا لاقوله تعالی ﴿ فاذا حیتیم بنعوه فبواب احسن
 منها ﴾ الاق تحف تحیات تسلیات و افره مهر لمان که از بر تو انصانت آن ضمیر منیر
 خاکبان چون رخساره ساسا کان ملاً اعلام نور کرد و اصناف طرف تسلیات متکثره
 ترای نشان که از اشعه انوارش چهره حور چستان چون قنادیل ذوابی عالم بالامن هر شود
 متخف و مهدی داشته همواره متفقد احوال فرخنده، فال همه با یون شناسند مقاصد
 کاشانی و ابواب شادمانی آماده و کشاده بادیمه و بمنه بعد ما بر ضمیر منیر فک
 تنویر برهن و روشن است که بمقتضای حکمت ازایمه و متغای قدرت
 لم یزایه جد او بل مستقیمه اشخاص مختلفه و مناهیل مستدیمه افراد متنوعه
 از محیط منبسط حقیقت حق و وجود بر جود حق مطلق بریحاری نعبات جاری و منطبق کشته
 بر آینه عبون کرشمهای غلبان صوری و بتایع لطیفهای میلان معنوی و اشکال مرغوبه
 نمایان شده و از حدایق حقایق مکنونات و مدارح طبایع بساط و مرکبات بروقی
 ﴿ و یفعل الله ما یشاء و یمحکم ما یرید ﴾ نفوس مطبوعه سر بر زده و ازه طلع طالع همکنان
 تأثیر آن ظهور یافته و از صبح صباح سعادت انوار رفعت انار ﴿ و جعلنا کم خلائف
 فی الارض ﴾ بر یافته و عالمی از انور ساخته و تعارف ازلی در زمین اتحاد تخم محبت کشته
 و تألف لم یزل در آسمان و داد نجوم مودت را منعله افروز کرد ازایده و چون عقد پروین
 منظم الاحوال و چون انظار فلکی رفیع و باقران سعدین مسعود و فرخنده، فال ساخته
 و غوی ﴿ و رفنا بعضهم فوق بعض ﴾ از اناصیه بخت و جبهه اقبال مابین و آشکار
 شده و جنین خلعت شریف و جبهه لطیف را بعامت و الا و قدر زیای مالایق و سزوار
 دیده و افسر سعادت و سر بر خلافت و تیغ و کمر شهامت و سمنند دل بسند دولت ارزانی
 فرموده و جهان و جهان بنا را محکوم حکم قضا جربان ما کردانیده و قبض و بسط
 امور طهاره در قبضه اقتدار و کف کفایت ما باز داشته نادر آیین جهان نسکبری و رسم داد
 کسری دقیقه فرو نکذاشته و بغموی ﴿ الشکر یزید النعم ﴾ عمل کسان شربت احسن

كما احسن الله اليك را بمسحقان عوما وبمؤمنان خصوصاً در جشاند و بمؤدای ﴿ الحكمة
 وضع كل شيء في محله ﴾ مراتب هر فردی را حسب الاستعداد در فریاد و در احیاء شریعت
 سید المرسلین علی و اضعها الصلوة والسلام الی یوم الدین و متابعت خلفاء راشدین
 رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بذل بجهود مصروف داشته طریقه آباء عالی نهاد را
 در غزو و جهاد نصب العین خود نموده لوازم مصالح مسلمین را بر وجه احسن بتقدیم رسانیده
 دوقه فر و نکذاریم بسایران از ابتداء بدو نهال خلافت نمون عدالت نماجده در ذکره اولی که
 در عهد حضرت مغررت پشاهی خداوند ککار پیام انار الله برهانه تعویض فرموده بودند
 وجه درین دفسه آخری که بشقد بر الله تعالی بعد از آن سلطان سدره مکان عدن آشیان
 حسب الارز منقول و میسر گشت تا الحبال که مدت اند سالت یک لحظه و یک لمحہ بتوفیق الله
 بجز دپهوی نفس اماره که مسئول طبیعت انسانیست فریفته نشده و دائم الاوقات از معنائی
 فیض مانی ﴿ فاستقم كما امرت ﴾ مستفیض است و همیشه در عمارت بلاد و آسایش
 عباد کوشیده و سبیل غزای غرا را نیز معطل نکذاشته آنچه مقدور بشر نیست
 از بذل مال و ترتیب رجال و توفیر خیول و بغال در بیغ نمی نماید و متعاقب تسخیر قسطنطنیه
 حبت عن الافان والبلبة اصلا بل آسایش و حضور نکرده و قطعاً از مقابل و مقابلت
 تغافل و شکاسل نموده بعد از دفع هصاة آرنبود توجه غزای کمار مورده داشت که
 عمده الصواب الکرام خلف الاما جسد العظام ناصر الدین عمریک رواه بصوب صواب
 انجام حضرت عالی مقام نمود و بعد از توجه بتوفیق الله چنانکه مسجوع اشرف اعلی گفته
 بتیسیر فتوح قلاع شدیده و تصرف ممالک عدیده مقدر شد و اثر هذا عنان عزیمت بجانب
 سمنده معظوف داشته بعض حصون حصنه که مسخر نکشته بود صلحا وعضفا داخل
 حومه اسلام ساخته بفعوای المود احد عمل کرده و چون بدار السلطنه آمد باسکدار
 عبور کرده بجهت توفاد نهضت همایون مقرر نمود اتساق حاکم قسطنطون اسمعیل یک ولد
 استفندیار را بطریق اشکر کنشی چنانچه فاعده قدیمه بود طلب داشت و از بی دولتی اظهار
 عصبانیت نموده بقلعه سینوب محصن شد و بدفع اودستور اقدم و وزیر اعظم نظام العالم
 مبارز الدوله والسعادة والدين والدنيا محمود باشا ادام الله تعالی اقباله ارسال نموده بعد
 از محاصره طاقف مکابره نه آورده شمشیر بگردن و کفن در کف بحضور فایض التور وزیر
 مشار الیه آمده بمسکر ظفر مقرر رسیدند و حسب استدعای وزیر ملک ککشی مشار الیه
 از کگاه اورد کذاشته بفتح قلاع طریزون که قرین مملکت حسن یک انقبولوست و باوی
 فریابت نموده عازم ان کشنیم امید که استخلاص آن مرزبوم ازان کسفا نایکار شوم باسانی
 دست دهد ان شاء الله تعالی غرض که اکسر بواسطه این اشغال خیر مال تاخیری در
 مر اسلات و تراخی در مکاتبات واقع شود جل پرچیز دیگر نمر نموده ابواب رسل و رسائل را
 مفتوح دارند تا موجب سرور وطمینان خاطر گردد و آنچه از فتوحات عراقین اشعار نموده
 بودند ازین جانب نیز شادی و جهور بیشتر از نفس نفس ان حضرت عالی شان سای مکان
 واقع گشته مرات حسانات الهی الی الطرفين علی طریق الطرد والعکس انجیل پذیرفته
 و نظرمنا گشته شاکر التم کشنیم مع هذا اعدای دین محمدی از طوایف مختلفه درین
 حدود فرو نتر از خصمهای ایران زمین است چه معاندان ان طرف منحصر بعد دی چندند
 و بعد از دفع ایطحانی منع ان سردمه قلبه بعبایه تعالی سهل می نماید و همیوم کفار خاکسار
 از بر و بحر این دیار بجمله جهاتیان اشکار است با وجود آن سهیلا لار ان عظام

باغزات نصرت انجام در شهور و اعوام از احزاب مشرکین شام روی برتافته و بای کم نیاورده دعوی سرخ روئی از اراقت دماه ان معاندان با حسام خون اشام میکنند و لاف مردی بسربازی و دشمن ستانی میزنند و اکثر با قطع نظر از فرونی قدر و جاه کرده الاجر علی الله کویان بدل جازا در راه حق و سبیل فیاض مطلق فخر و روزگار و شرف کار خود می دانند پس بر سلاطین نام و خواقین عالی مقام اولی و انسب میباشد که هرگاه از تنقذ حالات بجا آمدن کسب ثواب فرما بند علی الخصوص آن عالیجناب کامیاب که حب ارفی فیما بین متحقق است زیاده نوشت همواره خیم سلطنت باوناد عدالت مستحکم و مرتفع و ایام عمر و دولت در تزیید و تضاعف باد بحمد و آله الامجاد علیه و علیهم الصلوٰة الی یوم الناد

﴿ ابو الفتح و المغازی جنمکان سلطان محمد خان غازی حضرت نری در کا هدن جگر که ﴿ صوفی طایبی ستمنده سلاطین انجسامه بلان نامه همایونک صورتیدر ﴿

سلاطین کامکار و خواقین نامدار و پادشاهان روزگار و شهنشاهان عالیقدر و ملوک شریعت شعار و حکم معدلت مدار و امراء نصف دثار و وزراء مکرم آتار خلد الله تعالی سلطانهم و اغاض علی کفاة الانام لطفهم و احسانهم خصوصا اماجد ذوی الالیاب و اکرام عالی انساب و قضاة عظام و سادات کرام و عموما ساکنان ممالک اسلام و متمکنان مغاک خاک مکنتهم الله باحسن الاحوال و بسرلهم فی الدارین خیر المال بعد از تبلیغ سلامی که رواج فواجح اندماغ خسروا را معطر کند و تمهید یسای که قلوب اهل جهات را منجبت نماید اعلام رای عالیشان آنکه ولایت یونان که درالسنه ناس مشهور بقرمانست و بنا بر ملاصقت آن بممالک بحر و سه رعایت خواطر ساکنانش بر ذمت همت شهر باری واجب و لازم و چون اجتماع نمودم که درین مدت از تقدیر الهی صورت اختلال و تباهی بواسطه ظهور ملح ففلات و حیوب بلاد و نواحیش روی نموده و بی هیچ وجه دفع وضع آن ممکن نشده و از اهل تجارت محقق و معین کشته که در ملک لورستان عین تابع موجود است که ازان آب بقدر کفایه چون باطراف و کافی نقلی کند بتعاقب آن ماه زلال بطور دافسه متعده می آیند و جراد منشرا را هلاک می کنند و بفرمان خدای عزوجل کدورتی که ازان افت سمای بر خساره زمین سر بر زمین رسیده باظفار قهر و منقار خشم در میرد انید ازان سبب حاکم آن دیار جناب حکومت ماب ایالت نصاب شوکت آیات سعادت مناب معز الدوله و الدین ابراهیم بک کامین ادم الله اقباله باجهور وضع و شریف از صفار و کبار آن دیار متفق کشته عمدتی السادات العظام و قدوتی الاشراف الکرام و خلاصتی اولاد الرسول و زیدی اساطیر النبول سید شمس الدین و سید نظام الدین ادم الله توفیقهما و بسربا طیر عود همارا که هر یک از سالکان راه شریعت و رهروان هیچ حقیقتند با تضرع و نیاز از صفا کرده بجهت آوردن آن آب که سبب صلاح عالم و نظام حال نوع بنی آدم است بدان اطراف فرستاده و ضراعت نامه از جانب خود شان نوشته منعت نموده اند از برای تأکید رعایت و تمهید حصول مقصود ایشان ازین جانب دیگر حسب الاستدعا این کتاب مستطاب مرقوم کشته سمت اصدار یافت بلید که شهر بشهر و ناحیه بناحیه از هر دیار و بلاد و قلاع و بقاع و اماکن و رباط برسند رعایت جانب و تقویت ایشان از عده نصرت اسلام شمرد در سرعت امداد ذهاب و ایاب ایشان التفت و مساوت در بیخ ندارند و توقع از تکامل اخلاقی و سلمانی و اشفاق همکنان آنکه بحکم اذا آتاکم کریم فا کریموه مقدم عزیز شان معزز و مکرم و موقر و محترم دارند و در مواضع مخوفه مساوت و تقویت

- ٥ -
 والمصالح والخبايا والفعاليح ونحوها عال في المسائل
 فلما ما موله وطقينا بالقبول سويله وضبطنا المصالح
 وعصا صر سويله كما التولى العزم لفضن فعا بالام اول ذلك السلام
 علا الدرس على الصبر لمسجد المحمد وانما ان التوبة والخطيئة
 خراسان بعد ذلك للذي ان وصمنا كونه بتعبه في كرسنان
 في جانب آخر باحسان وفيه كذا وان في جابر رسول محاسن
 من طاول بله في الرزم والاشكر في الحال علم معلوم
 جهر بالولاية لغير الجاهل الكرام من اسرار ما يدركه ان
 من الزمان الشحان ونحن نرضنا للبعاد في حجب الولاية
 صر كونه ان الضرر والضرر فعا طرد في حاله على ان
 من الغلة في جاسر في اقراس وسعي في دفع ضرر قوم
 وهو سول التور لغير الضاليع ويعد على صوته هم لولا ان
 ولا يفرضه في الحال ولا باحوالها فان الزوم لولا ان
 ليس كم بالسوء والعدول وان لم يكن في حاله ان
 وضع الحاصل في حاله من حركته في نصوصها
 في حصرها

في حصرها
 في حصرها

المنزلة

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

فما أظنكم
مكتصاعا العرف لئلا يباغتنا
الملك من حراسان
الملك من حراسان
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

منها الرجاء ووسج...
لاستغفار للذنوب الصالح وطلب الخيرات والفاصل
ومحلقها

الزبوا والمقادير قبلنا موله فلقينا المقبول
مبعله ورضينا
وفضال البور الوافقه والرسالة وعصايع سوره الشارح
والمولفه

واس على الدرر والبرق
والله اعلم
والطرس حطر السور حطر السور الملك اللذان
والله اعلم

وعصفنا غنان النهضة الملك آجر كمان
واشكركم نطاد اليلبي الرقم
هجزا الولد كالحجر زبد كالحجر
والله اعلم

مركزيان الشجعان ونحن بعد فصار للفتنة
مبين كبر الالايض صور ذبيحا فلينبع طيبة السعي
ويعا ونوسم العفلة والاسنان والافوات
بوسق ذوقهم الروم منهم

وكشده في منغش بالهجوم عنهم ولان
ويسد عليهم نور الارتفاع ولا يقصر في احوال
فان الروم وساطة على ايمان ليسكم بالعدول
ولكن ان

الوراء للاسلام والكلمات
وهذا كما حاصره في الكمال
وهذا كما حاصره في الكمال

هذا كما حاصره في الكمال

